

SZELLEMI REMOBILIZÁCIÓ MAGYARORSZÁGON AZ 1916-OS ERDÉLYI ROMÁN TÁMADÁST KÖVETŐEN¹

Az 1916-os év Európa-szerte kettősséget mutató „krízisév”² volt a frontokon és a frontok mögött egyaránt: ekkor zajlottak, szinte az egész évre elhúzódóan, a nyugati front legvéresebb összecsapásai Verdunnél, majd a Somme-nál, és a nagy anyagcsaták mindenhol a háterszágok újramozgósításához vezettek. Bár a társadalmak békevágya miatt a politikusok titokban béketárgyalások szervezésébe fogtak, a legtöbb országban továbbra sem mondtak le a végső győzelemről, ezzel a háború radikalizálódását eredményezve.³ A legnagyobb változások ebben az évben a német háterszágot érintették, ahol véget ért a belső politikai béke időszaka; egyfelől kihirdették a gazdaság „totális” mozgósítását, törvénybe iktatták a „kiszolgáló” szolgálatot minden 17 és 60 év közötti férfi számára, sztrájkok kezdődtek, másfelől a radikális jobboldal és a német egyházak fellépése nyomán jelentős politikai tényezővé vált az antiszemitizmus.

1916-ban Magyarországon is elmélyült a háborús válság, és itt is véget ért a politikai „istenbékéje”. Az 1916. június 4-én az orosz front déli szakaszán megindult Bruszilov-offenzíva rövid időn belül az osztrák–magyar haderő vereségéhez vezetett, következésképp az oroszok benyomultak Bukovinába, ahol az offenzíva szeptember 20-ig folytatódott. A Monarchia csak német segítséggel és véres csaták árán tudta 1916. augusztus végére stabilizálni a keleti frontot. Az orosz előrenyomulás és az antant diplomácia meggyőzőési stratégiája

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² BIHARI Péter: *Lövészárkok a háterszágban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 202.

³ BIHARI Péter: *1914. A nagy háború száz éve. Személyes történetek*. Kalligram Kiadó, Budapest, 2014. 326., 329.

következtében,⁴ valamint az olasz és az orosz fronton egyaránt jellemző súlyos helyzet miatt⁵ Románia belépett a háborúba, és a román csapatok augusztus 27-ről 28-ra virradóra a Kárpátok hágóin át betörték Erdélybe, és elfoglalták Brassót, Orsovát, Petrozsényt és Székelyföld nagy részét.⁶ Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy az 1916. nyár végi román támadás, amely a magyar határok első ízben történő jelentős megsértését és komoly háborús pusztítást jelentett a háború kitörése óta (szemben az 1914. decemberi sárosi, zempléni orosz betörésekkel, az 1916-os román betörés mélyen történt), és aminek következtében „az országban soha nem látott méretű belső népmozgás indult meg”,⁷ fordulatot hozott-e a magyar értelmiség háborúval kapcsolatos magatartásában. Erdély ráadásul hagyományosan fontos szerepet töltött be a magyar politikai képzeletben mint a magyar önrendelkezés és kultúra örök biztosítója. Kérdés, hogy az 1915 óta egyre óvatosabban lelkesedő magyar értelmiséget – amelynek egy kis része már a háborút nyilvánosan is kritizálni merészelte – képes volt-e a román offenzíva újrabilizálni, ahogy egy évvel korábban, 1915 májusában az olasz hadba lépés sokak háborús patriotizmusát fellobbantotta.⁸ Az értelmiség ugyanis sehol sem egységesen és időben változatlanul támogatta országa háborús erőfeszítéseit, és különbö-

⁴ 1916. augusztus 17-én Bukarestben létrejött az antanttal kötött titkos egyezmény, amelyben a négy nagyhatalom elismerte Románia jogát Erdélyre, Bukovinára, a Bánság egy részére, valamint más területekre, egészen Debrecenig, illetve Szegedig. (Antal Imre előszava. In: HANS CAROSSA: *Naplójegyzetek az 1916. évi román frontról*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2014. 5–13.)

⁵ 1916. augusztus első felében zajlott a doberdói fennsíkon a 6. isonzói csata, amely során az olaszok kerültek fölénybe.

⁶ DENNIS SHOWALTER: *War in the East and Balkans, 1914–18*. In: JOHN HORNE: *A Companion to World War I*. Wiley-Blackwell, Hoboken, New Jersey, 2012. 175.

⁷ Körülbelül kétszázezer ember menekült el a román csapatok elől a beljebb fekvő erdélyi vármegyékbe. CSÓTI Csaba: *Menekültkérdés Magyarországon 1916–1924 között*. In: PÜSKI Levente–VALUCH Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. 1956-os Intézet–Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 2002. 141.

⁸ BALÁZS Eszter: Szó és cselekvés kettőssége, értelmiségellenesség, értelmiségi felelősség Magyarországon az első világháború elején. *Múltunk*, 2016/2. 44–45.

zőképp vette ki a részét a háborús „propaganda” működtetéséből is. John Horne hangsúlyozza, hogy a háború alatti értelmiségi tevékenységek kapcsán a „propagandatevékenység” meghatározása helyett érdemes inkább az értelmiség (kulturális) mobilizációjának hullámzásaira figyelni, hiszen az írók, értelmiségiek – még a háborút a legerőteljesebben támogatók is – rendre kialakították mozgásterüket a háború különböző fázisai idején.⁹ Kérdés, ők maguk hogyan formálták az aktuális ellenséggel szembeni érzelmi mozgósítást politikai és kulturális téren, amely a gyűlöletkeltéstől a félelem vagy éppen lenézés kifejezéséig terjedt, és amely – akárcsak az olasz hadba lépéskor – a sérelemben és a fölháborodásban gyökerezett.¹⁰ Bár a trónörökös pár meggyilkolása óta a szerbek a románok elé kerültek az ellenségrangsor élén,¹¹ 1916 augusztusától újból ez utóbbiak váltak a fő ellenséggé. Ahogy majd látni fogjuk, számos értelmiségi megnyilatkozás a háborús tömegsajtóra Európa-szerte jellemző manicheus látásmódot képviselte a románok mint „rég-új” ellenség megítélésekor. A külső (harctéri) és a belső ellenség összefüggései szempontjából továbbá arra is választ kell találnunk, hogyan reflektáltak ugyanezek az írók, értelmiségiek a hazai parlamenti erőviszonyok megváltoztatására törekvő, ugyanebben az időben zajló ellenzéki offenzívára, amelyben számos ellenzéki politikus felhasználta az „antiszemita kártyát”, és ezzel „a zsidókérdés nyíltan napvilágra került” Magyarországon is.¹²

⁹ John HORNE: Introduction: mobilizing for 'total war', 1914–1918. In: John HORNE (ed.): *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997. 3.

¹⁰ Kolnai Aurél szerint az alattomos ellenség ellen érzett gyűlölet a legerősebb. KOLNAI Aurél: Kísérlet a gyűlöletről. In: BOROS Gábor (szerk.): *Szereket és gyűlölet, undor és gőg. Érzelmfilozófia a realista fenomenológiában. Kolnai Aurél és May Scheler írásai*. ELTE BTK, Budapest, 2014. 116.

¹¹ GERŐ András: Békéből háborúba. In: GERŐ András (szerk.): *Merénylettől hadüzenetig. A béke utolsó hónapja a Monarchia Magyarországon (1914. június 28.–1914. július 28.)*. Budapest, Első Világháborús Centenárium Emlékbizottság–Habsburg Történeti Intézet, 2014. 8.

¹² BIHARI Péter: *Lövészárkok a hátországban*. I. m. 201.

A SZELLEMI ÉLET „FRONTJA” MAGYARORSZÁGON A ROMÁN TÁMADÁST MEGELŐZŐEN

1916-ban a magyar irodalmi mező már jóval polarizáltabb képet mutatott, mint az előző háborús években. A háborúpárti hivatalos íróknak a háborúval erősebb-enyhébb formában kritikus nyugatos írók elleni, 1915 szeptemberében indított lejárató kampánya már túljutott a tetőfokán, de a „lecsengés” nem volt az irodalom és háború összefüggéseit érintő számos kérdésben csörték híján; sőt bizonyos esetekben azok, akik addig a háború miatt „a nemzeti morál” szempontjainak alárendelt irodalom nevében a támadások célkeresztjében álltak, most – az irodalmi autonómiára hivatkozva – vissza-visszaszóltak, pacifizmusuknak is hangot adva. Babits Mihály 1916 tavaszán jelentette meg a *Húsvét előtt* című pacifista versét, majd rá egy évre – Tóth Árpád kritikáját követően – ugyancsak versben bírálta a hazai háborús lelkesedés szónokait és, többek között, az ő munkáikat gyűjteményes kötetbe rendező *Háborús antológiát* (1916), amely német mintára a háborús költészet mennyiségi számvetését és morfológiai feltérképezését tűzte ki célul.¹³ E versében Babits a háborús beszédet szembeállította a „visszafulladt énekkel” és „a némasággal, mely messze hallik”.¹⁴ Schöpflin Aladár pedig épp a román betörés idején bírálta annak – az ekkor már orosz hadifogságba került – Gyóni Gézának a *Levelek a Kálváriáról* című verseskötetét, akit Rákosi Jenőék egy évvel korábban a háborúval kritikus nyugatos írók lejáratásakor a háborúban „újjaszületett” irodalom zászlóvivőjeként ünnepeltek.¹⁵ Kritikus autonómiáját hangsúlyozva Schöpflin mind tartalmilag, mind nyelvi-
leg erőtlennek és modorosnak nevezte a kötetet, és a költő politikai

¹³ Gyulai Ágost háború alatti tevékenységéről lásd: BALÁZS Eszter: Háborús gyűjtemények andante és allegro. A hivatalos irodalom, a katolikus egyházhoz közeli irodalmi lapok és a háború Magyarországon (1914–1916). In: MAJOROS István (főszerk.): *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*. ELTE BTK, Budapest, 2015. 449–450.; TÓTH Árpád: Gyulai Ágost: Háborús antológia. *Nyugat*, 1917/5. március 1. 507–509.; BABITS Mihály: Háborús anthológiák (1916). *Nyugat*, 1917/7. április 1. 683.

¹⁴ BABITS Mihály: I. m.

¹⁵ SCHÖPFLIN Aladár: Levelek a Kálváriáról. *Nyugat*, 1916/18. szeptember 16. 413–419.

felhasználását is szóvá tette.¹⁶ A művészi alkotószabadságot is az autonóm kritika eszközével igyekeztek megvédeni a nyugatos műkritikusok azokkal szemben, akik a háború konjunktúrájának köszönhetően szerves – a hatásokat beépítő – nemzeti művészetet szorgalmaztak bizonyos idegen irányzatok kirekesztésével. Lázár Béla művészettörténész, műkritikus, aki egyébként a háború előtt fontosnak tartotta az idegen hatások befogadását,¹⁷ a magyar művészet jövőjéről szóló könyvében (1916) a *Nyolcak* festőcsoport megmagyarosítását szorgalmazta Henri Matisse – szerinte őket negatívan befolyásoló – hatásának kizárásával.¹⁸ Lázár könyvét a *Nyugat Disputa* rovatában Bálint Aladár kritikus „céltalan polemizálásnak” nevezte, és a megszokott tekintélyek túlbecsüléséért hibáztatta a szerzőt.¹⁹ Erre válaszul a *Nyugat*-ban Lázár már „csak” az előzetes elméletalkotást és Matisse-t támadta, míg a *Nyolcakhöz* tartozó Kernstok Károlyt pozitívan értékelte.²⁰ 1916 első felében – a román támadást megelőzően – a hazai értelmiség egyes csoportjait a művészeti autonómia megvédelme mellett a *Mitteleuropa*-vita is lekötötte: a Friedrich Naumann-féle tervet a német vezetés alá vont Közép-Európáról szövelt, amely magában foglalta volna Ausztria–Magyarországon kívül Romániát, Bulgáriát és Szerbiát szuverén államokként.²¹ Hogy ki támogatta és ki ellenezte a tervezetet, annak – mint az a kutatásokból jól ismert – sokkal összetettebb motivációi voltak, mintsem hogy csak a háborúhoz való hozzáállás alapján értelmezni tudnánk.

¹⁶ Uo. 418–419.

¹⁷ RÓKA Enikő: A nemzeti jelleg és az „idegen” hatások befogadásának kérdése a századfordulón. In: KIRÁLY Erzsébet–RÓKA Enikő–VESZPRÉMI Nóra (szerk.): *XIX. Nemzet és művészet. Kép és önkép*. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2010. 213.

¹⁸ LÁZÁR Béla: *A magyar művészet jövője*. Dick, Budapest, 1916.

¹⁹ BÁLINT Aladár: A magyar művészet jövője. *Nyugat*, 1916/14. július 16. 142–143.

²⁰ LÁZÁR Béla: Igen tisztelt Szerkesztő Úr! *Nyugat*, 1916/15. augusztus 1. 215.

²¹ A hazai Mitteleuropa-vitához lásd: BEREND T. Iván: *Válságos évtizedek. A 20. század első fele közép- és kelet-európai történetének interpretációja*. Magvető Kiadó, Budapest, 1987. 85–86.; LITVÁN György: *Jászai Oszkár*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 105–106.

Kérdés, milyen hatással volt az 1916. augusztusi támadás a háború támogatását, valamint a háború szellemi életre gyakorolt hatását tekintve egyre polarizálódó irodalmi, művészeti és tudományos mezőkre. A hazai értelmiségi csoportosulások eltérően reagáltak a román offenzívára, az új hadi helyzetre és a párhuzamosan zajló belpolitikai feszültségekre. Különösen érdekes kérdés, hogyan reagáltak azok, akik már korábban ráléptek a „háborúból való kimenetel” többnyire rögzös útjára. Például az 1915 tavasza óta a háborúval egyre szkeptikusabb *Nyugat* folyóirat íróinál újrამobilizációjukhoz vezetett-e az esemény sor, vagy sem? 1916-ra ugyanis még az olyan nyugatos íróknál is, mint Kosztolányi Dezső vagy Móricz Zsigmond – akik korábban (főként) publicisztikájukban a háborús erőfeszítéseket nyíltan támogatták –, ekkorra „középpontba az elmondhatatlanság, a nyelvi elbizonytalanodás” került.²²

A ROMÁN BETÖRÉS ÉS A NYUGAT FOLYÓIRAT HIVATALOS POLITIZÁLÓDÁSA

A román támadás miatti újrამobilizáció kérdése azért is tűnik alapvetőnek a *Nyugat* folyóirat kapcsán, mert éppen a román támadással egy időben jelentette be Ignotus, hogy a folyóirat letette a politikai cikkek közléséhez szükséges óvadékot.²³ Azzal magyarázta a „megkötöttség” feloldásának szükségességét, hogy miközben Magyarországot ellenségei ostromolják, lehetetlen a közügyektől elfordulva „a képzelet s játékosság elefántcsonttornyába” zárkózni: „a politika most nem l’art pour l’art váltakozó hatalmi játék, hanem kockáját veti minden egyesünk boldogulásának. Jogunk, kötelességünk, életünknek szüksége, melynek betelte nélkül megfulladnánk”.²⁴ Ezzel Igno-

²² SZILÁGYI Zsófia: „Annak, ami vele történt, nem volt jegye és szava”. A háború mint irodalmi téma nehézségeiről. In: Ifj. BERTÉNYI Iván és mások (szerk.): *Propaganda – politika, hétköznapi és magaskultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2016. 412.

²³ IGNOTUS: Bejelentés. *Nyugat*, 1916/19. október 1. 435–438. Az óvadékot személyesen Fenyő Miksa tette le.

²⁴ Uo. 435.

tus nyilvánvalóvá tette, hogy a román betörés jelentős lökést adott a profilmódosulásának, amely révén a lap „egyenest követheti politikai érdeklődését”, hiszen az országban „nincs senki, a legkiváltottabb, a legszerencsésebb sem, ki mindenével részt ne venne a haza ügyében”. A *Nyugat*ban az indulás óta képviselt művészeti szabadságot ugyanakkor szerinte a politikát tekintve egységesen progresszív nézeteknek kell kiegészíteniük, amelyeknek – tette hozzá – a háborús erőfeszítéseket is támogatniuk kell.²⁵ Ignotusnak a háború első évében publikált cikkei – amelyeknek kötetbe rendezésére és kiadására éppen 1916 nyarán került sor *Egy év történelem* címmel²⁶ – azt mutatják, ő ezt 1914 augusztusa óta nem is gondolta másként.²⁷ Sőt a *Világ*ban – amely politikai napilap volt – szenvedélyesebb hangot is megütött 1916 szeptember elején: „Mondom: fáj bele a fejem, a szívem, a lelkem s nyeldeklőmet szorongatja, hogy ebből a kis hazából, ebből a szépből, ebből a drágából, ebből a mindnyájunkból mindössze ennyit ismerek. [...] Visszaszerzése vagy feláldozása nem lehet hadiszerencsének vagy hűvös megfontolásnak dolga. Hanem annak az életnek vagy halálnak a dolga, amelynek küzdelmét a magyarság e világháborúban megvívja.”²⁸

Miként álltak hozzá a többiek ehhez az egyszerre katonai és belpolitikai válsághoz? Egyáltalán: mi foglalkoztatta ekkor az írókat? Ha megnézzük az 1916. augusztusi–szeptemberi számokat, akkor a *Nyugat*ban nemhogy nem kerekedett felül az eseménysor mérlegelése, de valójában kevés szó esett róla. Ennek az egyik kézenfekvő oka, hogy a lap a politikai óvadékot végül csak szeptember végén tette le. A másik ok az írók magatartásában, a háborúhoz való hozzáállásában keresendő. Az augusztus közepi számban Tersánszky Józsi Jenő a *Viszontlátás-*

²⁵ Uo. 437–438.

²⁶ A mű eredeti és nem engedélyezett címe egyébként *Egy év halál* volt. (m. [MARGITAY Ernő]: Ignotus. *Élet*, 1916/37. szeptember 10. 259. [A könyv íveinek jelzése: *Egy év halál*]. Vö. BORBÁS Andrea: De versek írónak. Az Ady-életmű válaszai a „mit tegyen az író a háborúval szemben kérdésre”. In: Ifj. BERTÉNYI Iván és mások [szerk.]: I. m. 329.)

²⁷ ANGYALOSI Gergely: Egy kritikus politikai nézetei. Ignotus és az első világháború. *Beszélő*, 1996/8. 108.

²⁸ IGNOTUS: Erdély. *Világ*, 1916/245. szeptember 3. 1–2.

ra drága... című, háborúval kritikus regényét közölték folytatásban. A háborút többé-kevésbé bíráló írárok általában is sorjástak a lapban: Szász Zoltán újságíró a turanizmusnak mint a keleti szövetségkérését hangsúlyozó, államilag is támogatott ideológiai orientációnak ment neki,²⁹ Szép Ernő pedig a militarizált társadalmi hierarchiába integrálódni nem tudó „civil, sánta és bankhivatalnok” állítólagos naplóját adta közre.³⁰ A szeptember 1-jei számban Szomory Dezső *Az élet diadala* című elbeszélésében egy haldokló fiatal lányról írt, Havas Gyula a fronton elgyötört katona hangján szólalt meg, Tersánszky regénye következő részletét közölte, Szabó Dezső pedig egy meghasonlott bohémról közölt elbeszélést. Csupa-csupa lecsúszott, elveszett, ellehetetlenült figura... Ugyanebben a számban jelent meg Babits Mihálynak a háborút teljesen elutasító *A Tettet* és annak irodalmi törekvéseit fenntartásai ellenére elismerő kritikája is,³¹ amit Kassák Lajossal való vitája követett a következő *Nyugat*-számokban. Ami a román betörést illeti, Babits nem reagált rá a nyilvánosságban, és leszámítva *A Tett*-tanulmányt, inkább visszahúzódtott.³² Erre több oka is volt: frontkatona testvére, István miatt aggódott, akiről – mert a Bruszilov-offenzíva idején fogságba esett – egész augusztusban nem jött hír. Babits tartott a sorozástól is („Sokat molesztálnak engem” – írta Komjáthy Aladárnak), és egzisztenciális félelmek is gyötörték, hiszen az úgynevezett Ady–Rákosi-vita következtében gimnáziumi tanári állásából történő elbocsátása óta még mindig nem taníthatott.³³

²⁹ SZÁSZ Zoltán: Turanizmus. *Nyugat*, 1916/16. augusztus 16. 267–275. Lásd ehhez például: BIHARI Péter: *1914. A nagy háború száz éve*. I. m. 393.

³⁰ SZÉP Ernő: A sánta fiatalember naplója. *Nyugat*, 1916/16. augusztus 16. 276–280.

³¹ BABITS Mihály: Ma, holnap, és irodalom. Schöpflin Aladárnak. *Nyugat*, 1916/17. szeptember. 1. 328–340.

³² Lemondta a Galilei Körben tervezett szeptember 6-i előadását, amely összefüggésben volt Kassákékról írt tanulmányával, és inkább a Tátrába utazott. (RÓNA Judit: *Nap nap után. Babits Mihály életének kronológiája* [1915–1918 A kötet], Balassi Kiadó, Budapest, 2015. 169. [1916. augusztus 31-i bejegyzés]).

³³ Babits Mihály Komjáthy Aladárnak (1916. augusztus 10. után). In: FODOR Tünde–TOPOLAY Ágnes (s. a. r.): *Babits Mihály levelezése, 1914–1916*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2008. 189.

A *Nyugat*ban először csak szeptember közepén esett szó a román támadásról: Ambrus Zoltán, aki 1915 eleje óta a lapban közzétett *Háborús jegyzeteiben* mindig is ellentmondásosan kritizálta a háborút (leggyakrabban csak általánosságban volt kritikus a háborúval, és gyakran az ellenséges értelmiséget bírálta), a tömegsajtó kezdetektől bevett sztereotípiáival illetve a román királyi családot, illetve a miniszterelnököt.³⁴ (Az angol és orosz uralkodócsaládokkal rokon) Mária királynővel kapcsolatban például a következőket írta: „Románia két évig riszálta a semlegességét”, akárcsak egy prostituált; Brătianut „Janus-arcúnak”, Hohenzollern Ferdinándot pedig perfidnek, *moral insanity*nek nevezte. Az általa használt fogalmi metaforák éppúgy emlékeztetnek a háború első hónapjaiban, mint az olasz hadüzenet után a magyar tömegsajtót elárasztó retorikai fordulatokra: a perfidia emlegetése Anglia, a femininnek tételezett árulása Olaszország kapcsán az ellenség becsmérélsének bevett fordulatai voltak. Ezek újrahasznosítása Románia, az egykori formális szövetséges szembe fordulásakor azt mutatja, hogy a háborús gyűlölet kifejezéséhez használt fordulatok repertoárja szinte változatlan maradt 1916-ra is, csak éppen a mindenkori célcsoport módosult. Az, hogy Ambrus írása megjelenhetett a *Nyugat*ban, egyben azt is bizonyítja, hogy a lap még a tömeges békevágy megjelenése idején sem zárkózott el a háborús gyűlölet kifejezésétől. Október elején pedig Nagy Endre, a magyar kabaré fellegvára, a *Modern Színpad* 1908–1913 közötti vezetője és a háború alatt az *Új Idők* haditudósítója közölt egy – eladdig asztalfőknak pihenő – hazafias drámai költeményt *Erdély fia* címmel.³⁵

Ezt követően csak 1916 végén, az óvadék letétele, valamint Erdély teljes visszafoglalása után került újból terítékre az Erdély-kérdés a lapban.³⁶ Barta Lajos mellett (lásd alább) legközelebb Ignotus foglalkozott vele év végi politikai publicisztikájában: a központi hatalmak

³⁴ AMBRUS Zoltán: Mária. Háborús jegyzetek. *Nyugat*, 1916/18. szeptember 16. 366–369.

³⁵ NAGY Endre: Erdély fia. Drámai költemény. *Nyugat*, 1916/19. október 1. 453–483.

³⁶ Az osztrák–magyar és német csapatok szeptember végén állították meg a román erőket, október végén már csak a határ menti területeken folytak harcok, végül Bukarestet is bevették december 6-án.

Románia felett aratott győzelmét ünnepelte, amely meggyőzően bizonyítja, hogy „ezt a szövetséget sem megverni, sem megtörni nem lehet”.³⁷ Ugyanakkor kitartásra szólított fel – ahogy a társadalmi erőfeszítések fenntartása végett a háborús sajtóban is egyre gyakrabban elhangzott –: „éppen e csodálatos siker következtében, a legeslegnagyobb próba és megpróbáltatás” még hátravan.

A *Nyugat* mellett más, a háborúval szkeptikus folyóirat is reagált a román betörés hírére: a Szabó Ervin és Kőhalmi Béla által szerkesztett *Könyvtári Szemle*ben is megjelent írás „a menekülő erdélyi könyvtárakról”.³⁸ A gyűjtemények, valamint mentésük bemutatása – ami egyébként a lap visszatérő témája volt általában a háborús károkat elszenvedő európai gyűjtemények kapcsán is – nem mellőzte a patriotá érzelmek kifejezését: „Most eszmélünk rá Öreg Erdély műveltségének patinás emlékeire s arra, hogy ez a hagyományaiban ma is élő erdélyi műveltség kiforrottabb és sok tekintetben fejlettebb, mint a magyarországi.”

KÉTSÉGBEESÉS ÉS A HAZAFIAS ÉRZÉSEK FELLÁNGOLÁSA A NAPLÓKBAN ÉS A LEVELEZÉSEKBEN

A *Nyugat* írói többségének nyilvános hallgatását egyes esetekben jelentősen árnyalják a magánlevelezések, naplók. Bár Adyt számos *Nyugat*-íróval szemben nem érintette meg a háborús lelkesedés,³⁹ 1916 nyarán ebben mégis némi fordulatot hozott Erdély román elfoglalása.⁴⁰ Borbás Andrea Láng József nyomán hangsúlyozza, hogy

³⁷ IGNOTUS: A politika mögül. *Nyugat*, 1916/24. december 16. 883.

³⁸ KŐHALMI Béla: A menekülő erdélyi könyvtárak. *Könyvtári Szemle*, 1916. 2. füzet. 58–63. Idézet: 58.

³⁹ MEKIS D. János: Modern Apokalipszis (Ady Endre és Gyóni Géza háborús költészete). In: MEKIS D. János: *Vers és kontextus*. Pro Pannonia Kiadó, Budapest, 2014. 118. Vö. BALÁZS Eszter: Káprázattól az illúzióvesztésig: a háború jelentései a *Nyugat*ban (1914. augusztus–1915. augusztus). *Médiakutató*, 2010/1. tavasz. 88.

⁴⁰ LÁNG József jegyzete. In: *Ady Összes Prózái Művei*. XI. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 592. Idézi BORBÁS Andrea: l. m. 330.

erre példa az Ignótus már említett könyvéről írott recenziója (amely jelentősen eltért a háború kitörése óta a *Nyugat* főszerkesztőjét rendszeresen bíráló észrevételeitől),⁴¹ illetve levelezése, amelyben többször is kifakadt – Csucsán tartózkodva – a menekülő lakosság látán: „De viszont én (kiben komoly és komor hitem szerint magyar fajomnak fátuma és kínja él) nem maradhatok el, mikor ég a ház, s ha talán egy öntőnyi vizet vihetek, nekem ez súlyosabb kötelességem, mint másnak.” – írta 1916. augusztus 29-én Fenyő Miksának.⁴² Szeptember végi levelében az események hatására rajta eluralkodó idegkimerültségre panaszkodott, de továbbra sem akart katona lenni, és folytatni kívánta az írást.⁴³ A román offenzíva és az annak nyomán támadt menekültáradat végül tovább mélyítette a háborútól való viszolygását, és ez abban is szerepet játszott, hogy a politikai publicisztikától végképp a műkritika felé fordult.⁴⁴ A betörés után másfél évvel, 1918 elején visszatért a kérdésre a *Nyugatban*; „az indulatos, nacionalista, háborús írásokat” bírálva kijelentette: „lehet és szabad” a székelyek meneküléséről írni, de nem politika kenyérkeresetért, hanem úgy, mint az egész emberi civilizáció fájdalmának példázatáról.⁴⁵ Kitért arra is, hogy a menekülés *látványa* nacionalizmus és internacionalizmus között vergődő, lehetetlen helyzetbe sodorta őt is: „Azóta se tudok ép lenni, dolgos s önmagamban biztos, holott (csak) talán van bennem székely vér, de vagyok a régi internacionalista magyar.” Egyúttal Kiss Menyhértet, a háborús buzdítás költőjét „székelyeskedéséért” bírálta. Végezetül Ady pesszimista mérleget vont a román betörés ihlette irodalmi termésről, beleértve a saját verseit is: „Én legalább két jeremiádot írtam versben székelyekről, Pilisi

⁴¹ BORBÁS Andrea: I. m. 328–329.

⁴² Ady Endre Fenyő Miksának (Csucsá, 1916. augusztus 29.) In: FENYŐ Miksa: *Feljegyzések és levelezések a Nyugatról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 299.

⁴³ Ady Endre Fenyő Miksának (Csucsá, 1916. szeptember 29–30.) 300. In: FENYŐ Miksa: I. m.

⁴⁴ BORBÁS Andrea: I. m. 333.

⁴⁵ ADY Endre: Daudet és Kiss. *Nyugat*, 1918/4. február 16. 359–360. Idézetek: 360.

Lajos egy egész könyvet, stb., jót nem írt egyikünk sem.”⁴⁶ Végül az egész magyar háborús irodalomról kijelentette: értéktelen.

A ténylegesen 1915 őszén leszerelt Balázs Bélánál, ha nem is fordulatként, de kulturális demobilizációjában újabb elbizonytalanító tényezőként jelent meg a román offenzíva híre. Néhány hónappal korábban, 1916 márciusában vitát kavaráó cikket tett közzé a *Népművelés* című folyóiratban, amelyben a háború szörnyűségeiről való hallgatás kérdését boncolgatta.⁴⁷ Úgy vélte, az önvédelem addig minden más szempontot elhomályosított, de a közeli győzelem reménye lehetővé teszi, hogy végre lelkiismereti kérdésként lehessen a háborúhoz közelíteni: „most a [mások] szenvedése hangos váddá sűrűsödik bennem” – írta ekkor. Ugyanakkor a mellett az értelmiség *háború kultúrája* által meghatározott nézet mellett is kitartott, hogy a háború a szörnyűségek mellett „mégis szépségeket” – morális erőt, bátorságot, hitet, stb. – teremt.⁴⁸ Balázs számos polgári radikális, illetve baloldali gondolkodóval egyetértésben a háború morális mentségeként a politikai internacionalizmus megszületését hozta fel, amely végeredményképp a nacionalizmus és maga a háború ellen viselt háborút jelenti. Szemben sokakkal, ő a Monarchia iránti lojalitásból úgy vélte, ezt az ideált a Monarchia testesíti meg, és amely egyben „kísérleti állomása” a 20. századi, általa az európeárság és a világpolgárság zálogának mondott (szocialista) nemzetköziségnek. Néhány hónappal később, június 26-i naplóbejegyzésében is még kész tényként kezelte a magyar háborús céloktól való elfordulását: „Nincsenek többé »nemzeti« reményeim. Itt velem és belőlem nem lesz semmi. Nekem nincs nemzetem. Európa az én nemzetem. És egész, egész, egész egyedül vagyok legfélreesebb és legsiketebb zugában.”⁴⁹ Augusztus végén, a betörésről értesülve azonban újból lelkiismeret-furdalást érzett:

⁴⁶ A dátumozásból kiindulva ezek feltehetőleg a *Tegnapba élni belé* és az *Egy háborús virágének* című költemények.

⁴⁷ BALÁZS Béla: A háború esztétikai veszedelmei. *Népművelés*, 1916/3. 129–140. Idézetek: 129.

⁴⁸ Uo. 132–133.

⁴⁹ BALÁZS Béla: *Napló*. II. kötet. (1914–1922). Vál. és szerk.: FÁBRI Anna. Magvető Kiadó, Budapest, 1982. 182.

Kezdem magam megint nagyon kényelmetlenül érezni. Nem végeztem még el. Nem úgy van, hogy kedvem volna a frontra menni. De talán mégis az volna a tisztességes? Megint bűnösnek érzem magam itthon. Fekete, ismeretlen öntudatalattiságok füstölögnek megint fel bennem. Keserű düh. Utálok és gyűlölök *minden* hazafit. A magyar hazafit is. Azok ellen mindjárt elmennék. [...] A legfurcsább ez: hát mégis a magyar vegetációhoz tartozom, és belőlem vérzik Erdély is, ahol sose voltam? Sose hittem igazán. Most benyit hozzám Bethlen Gábor és Mikes, és felnézek az égre: nem véres-e mégis a hadak útja?⁵⁰

Balázs végül nem a frontra, hanem a Keleti pályaudvarra ment feleségével, Hajós Edittel, hogy segítsen a menekülteknek...⁵¹

A ROMÁN BETÖRÉS MINT AZ ANTIMILITARIZMUS TÉMÁJA AZ AVANTGÁRDNÁL – ÉS A GALILEI KÖR ELMARADT ELŐADÁS-SOROZATA

A *Nyugaton*nál erőteljesebben háborúellenes *A Tett* nemcsak hogy nem reagált a hadi helyzetben bekövetkezett fordulatra, hanem – az időzítés persze nem volt szándékos – éppen augusztus első felében jelentette meg *Internacionális* számát: ebben a „kulturtestvériség” nevében a művészeti megújulás jelentős alakjaitól közölt munkákat attól függetlenül, hogy ellenséges, semleges vagy szövetséges országok polgárai voltak-e (történetesen a legtöbb szerző az első két kategóriához tartozott), támogatták vagy sem országuk háborús erőfeszítéseit.⁵² Mindez önmagában harcos kiállásnak számított a háborúval szemben, és ami éppen a román támadás miatti feszült politikai légkörben a lap betiltásához vezetett. *A Tett*-tel folytatólagos – 1916 novemberétől megjelenő – *Ma* második számában ugyanakkor két olyan költemény is napvilágot látott, amely nem általában a háború borzalmait, hanem konkrét eseményt, nevezetesen a román betörést tematizálta (esetleg arra a címében is utalt): az egyik György Mátyástól a 46. *B.B.V. balladája*, a másik Kassák Lajos hűgától, Ujvári Erzsitől a *Mene-*

⁵⁰ Uo. 184., 187.

⁵¹ Uo. 187.

⁵² BALÁZS Eszter: Antimilitarizmus és avantgárd: *A Tett* (1915. november–1916. október), *Literatura*, 2015/4. 362.

külső című vers.⁵³ Különlegességük, hogy mindkét szerző – a román betörés kapcsán a nyilvánosságban megszólalók között egyedülálló módon – mellőzte nemcsak a háborús patriotizmust, de egyáltalán a patriotizmus bevett képeit, fordulatait.⁵⁴ Ujvári Erzsí versének címe, és a menekültek – nők, gyerekek – együttérző, humanista, ám a patrióta diskurzus elemeitől mentes ábrázolása nem hagy kételet az eseményről mint ihletforrásról. György Mátyás „balladája”, amelyben két fővárosi pályaudvar közötti „villamosutazás”⁵⁵ motívumaira montírozódik rá a háborús látomás: erdélyi városok, katonák, »húsmocskú kések«, és ahol „a háború, a halál, a betegség, a test (és főként a testi tisztátlanság vagy nyomorúság) motívumai özönlenek”,⁵⁶ a lövészárkok világát megidézve szintén a háború borzalmairól szól – az ihletforrás részben itt is kétségkívül a román támadás volt. A korabeli szűk recepció György „balladját” „felforgatónak” találta: *A Tett* olvasóinak derékhadát adó Galilei Kör tagjai – Komját Irén visszaemlékezése szerint – „lázadó antimilitarista versként” olvasták.⁵⁷ Meg kell azonban jegyezni, hogy a tagok által visszaemlékezéseikben radikálisan háborúellenesnek ábrázolt Galilei Kör antimilitarista propagandájában éppenséggel törést okozott az 1916. augusztusi román támadás, ugyanis az eseményre tekintettel a vezetőség átmenetileg felfüggesztette az 1916 tavaszától megindított „átfogó békeakciót”, valamint antimilitarista előadásciklusuk elhalasztása mellett döntött.⁵⁸

⁵³ GYÖRGY Mátyás: A 46. B.B.V. balladája. *Ma*, 1916/2. 22.; UJVÁRI Erzsí: Menekülők. *Ma*, 1916/2. 23.

⁵⁴ A háborús patriotizmust a hazáért való aggodalmon túl a háborús ellenfél gyűlölete is jellemezte az első világháborúban.

⁵⁵ Itt a Keleti és a Nyugati pályaudvarról, más-más frontra induló hadtestekhez való, ide-oda átcsoportosítások kifigurázásáról van szó. (KOMJÁT Irén: *Egy költői életmű gyökerei. Komját Aladár verseinek keletkezéstörténete*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 33.)

⁵⁶ KÁLMÁN C. György: *Élharcok és arcélek. A korai magyar avantgárd költészet és a kánon*. Balassi Kiadó, Budapest, 2008. 73–75.

⁵⁷ Komját Irén visszaemlékezése. In: KOMJÁT Aladár *Válogatott művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1962. 44. (Idézi KÁLMÁN C. György: I. m. 72.)

⁵⁸ CSUNDERLIK Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör története (1908–1919)*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2017. 322.

A ROMÁN BETÖRÉS MINT A MAGYARORSZÁGI NEMZETISÉGI POLITIKA TESZTJE

A *Huszádik Században* Jászi Oszkár – aki a partiumi Nagykárolyban született, és érzelmileg is erősen kötődött Erdélyhez – kétségbeesett hangú esszéjét szentelt a román betörés apropóján az elhibázott nemzetiségi politikának, amelyet már jóval a háború előtt „a magyar demokrácia archimedesi pontjának” nevezett.⁵⁹ 1916-ig Jászi azt remélte, hogy a ’48-as függetlenségekkel egyetértve együttműködhet a nemzetiségi megbékélés megteremtésében.⁶⁰

A román betörés kapcsán lejegyzett első mondata – „minden valamirevaló embert kínos gondok gyötörnek Magyarország jövő sorsa felett”⁶¹ – a hazafias érzések országos fellángolását vette alapul, amihez ő is csatlakozni látszott. Egyenesen a tömegsajtó sztereotípiáihoz fordult, amikor a támadást „orgyilkos tördöfésnek” nevezte, és ami szerinte elkerülhető lett volna egy nagylelkű nemzetiségi politika árán; ahogy az 1849-i összeomlás, ez „a vérzivataros krízis” is „a meg nem oldott nemzetiségi kérdés – elsősorban a délszláv és a román kérdés – végyetszerű következménye”.⁶² (Milotay István ezt „céltalan és fájdal-

⁵⁹ LITVÁN György: Jászi Oszkár és a „jászizmus” Erdélyben. In: FÖLDES György–GÁLFALVI Zsolt (szerk.): *Nemzetiség – felelősség. Írások Gáll Ernő emlékére*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 139. 1914 előtt számos írása jelent meg a kérdésben; ezek egytől egyig az „erdélyi probléma” iránti intenzív érdeklődéséről adnak tanúbizonyságot. Lásd: 141–142.

⁶⁰ Uo. 143.

⁶¹ JÁSZI Oszkár: Erdély sorsa és a magyar politika. *Huszádik Század*, 1916. II. kötet. 133.

⁶² A napilap *Világban* még szenvedélyesebben fogalmazott: „gonosz orgyilkost törrel” támadnak „a példátlanul vézró és elkínzott Magyarországra” és „ha volt valaha jogosult védelmi háború, úgy Erdélyért való harcunk kétségtelenül az”. Úgy vélte, Erdélyt már csak azért sem szabad Romániához csatolni, mert Románia jóval elmaradottabb Magyarországnál. Ráadásul ezzel kezdetét venné a Monarchia „atomizálása” is: tehát Erdély védelme élet-halál harc a Monarchia számára. (JÁSZI Oszkár: Németország és Erdély. *Világ*, 1916/245. szeptember 3. 1.) Augusztus 29-i vezércikkében úgy vélte, ezzel az antant is lelepleződött, amely a zsarnoki cárizmus után, most a korrump és a parasztjaival kegyetlen Romániával áll össze. (JÁSZI Oszkár: Sorsdöntő idők. *Világ*, 1916/240. augusztus 29. 1.)

masan ízléstelen” következtetésnek és a köznevetség tárgyának nevezte.⁶³) Jászi egyúttal figyelmeztette a gyűlölködő „borízú rhétorokat”, hogy tartózkodjanak a magyarországi románság kikezdésétől.⁶⁴

Jászinál ugyanakkor a tömegsajtó sztereotípiáinak használatára is van példa az Erdély és Románia közötti civilizációs különbségek hangsúlyozásakor: úgy vélte, progresszív nemzetiségi politikával elkerülhető lett volna, hogy „a korrupt, latifundista, analfabéta Románia a nemzetiségi felszabadító hamis szerepét játssza” „a szabad, mívelt, gazdag Erdély” ellenében.⁶⁵ Az európai baloldal jellegzetes – Marxtól és Engelstől eredő – háborúértelmezését osztva pedig egy eljövendő forradalom szempontjából végül is reménytelinek tartotta a háborút.⁶⁶ E cikk mérföldkő volt abban a folyamatban, amely során 1916 őszén kapcsolata a nemzetiségi kérdésben is nacionalista fordulatot vett függetlenségekkel mélypontra jutott: a *Magyarországban* cikksorozatban támadták meg a svájci *La Serbie* című újságban megjelent írása miatt (*Jászi Oszkár vádjai*), amire válaszul a radikális *Világ* nem kevésbé éles ellentámadást indított *A hazaffyak árulót keresnek* címmel.⁶⁷ Jászi a *Csinálják már az új háborút* című, Károlyi Mihályhoz intézett cikkel igyekezett – sikertelenül – lezárni a vitát. Végül 1916 végén személyesen fordult Károlyihoz, hogy maga mellé állítsa a kérdésben. Levelében hangsúlyozta, az ország demokratikus átalakulásának és a háború elleni küzdelemnek közös akadályja, hogy „állandó, rejtett háború” folyik a nemzetiségek között, ami miatt nem lehet hatékonyan küzdeni a frontokon zajló háború ellen, és a választójogi küzdelem sem vihető győzelemre a nemzetiségi elnyomás felszámolása nélkül.⁶⁸

⁶³ Nyilas [MILOTAY István]: A „köznevetség” a világháborúban. *Új Nemzedék*, 1916/40. október 1. 9.

⁶⁴ JÁSZI Oszkár: *Sorsdöntő idők*. I. m.

⁶⁵ JÁSZI Oszkár: *Erdély sorsa és a magyar politika*. I. m. 134.

⁶⁶ Uo. 136.

⁶⁷ Uo. 144.

⁶⁸ Jászi Oszkár levele Károlyi Mihályhoz (1916 vége). In: LITVÁN György–VARGA F. János (szerk.): *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Magvető Kiadó, Budapest, 1991. 220.

A *Magyar Figyelő*-ben Herczeg Ferenc is a nemzetiségi politika felől értelmezte a román betörést, csak épp ellenkező előjellel, mint Jászi Oszkár, ugyanis Herczeg szerint a háború „vasfürdője” éppenséggel begyógyította a nemzetiségi kérdést: „a magyar románok” magyar testvéreik mellé álltak, és egységet mutattak. A belviszályokkal fel kell hagyni, és ki kell üldözni az ellenséges románokat Erdélyből, sőt perspektivikusan Romániát is fel kell számolni – hangsúlyozta.⁶⁹ A kormánypárti értelmiség nagy része a hátszágban hangoztatta patriotizmusát, de olyan is akadt, például Farkas Pál újságíró, a Singer és Wolfner kiadóház tulajdonosának a fia, aki áthelyeztette magát a román frontra, és amit a *Budapesti Hírlap* külön közleményben méltatott.⁷⁰ A *Protestáns Szemle*-ben Ravasz László főszerkesztő 1916 végén a kormánypárti értelmiséggel teljes összhangot hirdetett a kérdésben: „a román háború [...] a nemzetiségi kérdést egyszer s mindenkorra belüggé tette” és az „erdélyi kérdés” oktatáson keresztüli megoldását sürgette.⁷¹ Azonban ez is és Herczeg álláspontja is azon alapult, hogy nem volt tömeges lelkesedés az erdélyi románok között a bevonuló román csapatok iránt.⁷²

Néhány hónappal később, Bukarest elfoglalásakor újabb értelmezésekkel találkozhatunk a hivatalos értelmiség lapjaiban. 1917 elején a román fővárosban tartózkodó Adorján Andor író a német, bolgár, török csapatok után a román fővárosba bevonuló magyar hadtestek „nagy, imponáló és szuverén” lenéző viselkedéséről adott számot.⁷³ Azonos lapszámban pedig Pethő Sándor történelemtanár, publicista szerint a románok veresége nemcsak az év legfontosabb hadieseményét jelenti, hanem egyúttal a „központi hatalmak morális felelős-

⁶⁹ Szerk. [HERCZEG Ferenc]: Erdély. *Magyar Figyelő*, 1916/18. szeptember 16. 465.

⁷⁰ Marco [MÁRKUS László]: A román „perfidia”. Följegyzések. *Új Nemzedék*, 1916/36. szeptember 3. 5.

⁷¹ R. L. [RAVASZ László]: Erdélyi Szemle. *Protestáns Szemle*, 1916. 7–8. füzet. 479–480., 485.

⁷² L. BALOGH Béni: 1916. A fordulat éve. Románia hadba lépése és az erdélyi románság. *Pro Minoritate*, 2016/4. 18–25.

⁷³ ADORJÁN Andor: Bukaresti változatok. *Magyar Figyelő*, 1917/2. január 16. 96.

ségét” is bizonyította.⁷⁴ Úgy vélte, hatással lesz az antant belpolitikájára is – bizonyítja, hogy az ellenség túljutott erőfeszítéseinek a csúcspontján, amely innentől fogva már nem tudja otthon elhitetni, hogy önvédelmi háborút folytat –, és ezen keresztül az egész háború kimenetelére. Ezenkívül sikerült visszaállítani az 1916. januári egyensúlyt az összes fronton, valamint 1300 kilométerrel meghosszabbítani azt – szolt az örömteli bejelentés.

ÉLJEN A SZABADJÁRA ENGEDETT HÁBORÚS GYŰLÖLET!

Tőle szokatlan módon Herczeg Ferenc igyekezett minél radikálisabban elítélni Romániát – az antantországoknak „a keleti szenny és a nyugati léhaság frigyéből született” szörnyszülöttét, a „balkáni dúvadak tanyáját” –, amely megérett a pusztulásra. Egyúttal az értelmiség *háború kultúrájában* is fordulópontként ábrázolta az eseményt, és arra figyelmeztetett, fel kell hagyni a háborús gyűlölet tagadását hangsúlyozó beszédmóddal:

A mi jólelkű népünk sohasem tudott gyűlölni. De most, hogy Erdély felénk fordítja könnyes és véres Niobé-arcát, rettenetes gyűlölet remegteti meg a magyarság szívét. Ápoljuk, neveljük, élesszük ezt a szent tüzet, terjesszük el a népünk között, oltuk a gyermekeink szívébe. A gyűlölet legyen mától kezdve a magyar hazafiság. Ez legyen minden politika vezérelve. A gyűlöletünk legyen elszánt és hideg, soha meg ne békülő, várja meg a maga óráját, legyen irgalmatlan, mint az a gyűlölet, melyet a kultúremler érez a dúvaddal szemben.⁷⁵

Magyarországon a háborús gyűlölet tagadása vagy kisebbsítése kezdetektől fogva terítéken volt a gyűlölet szításának szükségessége mellett. A tagadással/kisebbsítéssel a Belgium lerochanása óta főként Németországot és szövetségeseit barbárnak beállító vádakatk igyekeztek cáfolni és egyúttal a központi hatalmak kulturális magasabbrendűsége

⁷⁴ Stratégosz [PETHŐ Sándor]: Egy év mérlege. *Magyar Figyelő*, 1917/2. január 16. 114.

⁷⁵ Szerk. [HERCZEG Ferenc]: Erdély. *Magyar Figyelő*, 1916/18. szeptember 16. 464–465. Idézet: 465.

gét hangsúlyozni, mert így lehetett igazságosnak beállítani a háborút egy olyan országban, amelynek területén jellemzően nem folytak harcok.⁷⁶ Mindebből logikusan következett, hogy Herczeg a román betörést – tehát a fizikai határok megsértését – követően megváltoztatta álláspontját: nincs szükség többé a gyűlölet visszafogására; a román hadsereg – hangsúlyozta – „a leghitványabb had”, amelyet „főlemelt fővel, magyar elszántsággal” kell fogadni, és levadászni, mint egy vadat. 1917 elején Tormay Cécile Herczeg biztatására készült írásában – és a katolikus lapok által megütött hangra emlékeztetve (lásd alább) – „a világtörténelem legaljasabb árulójáról” és „a román mocsár szennyves okádásáról” beszélt nemcsak a román hadsereg, hanem minden román kapcsán.⁷⁷ Ezekben az írásokban a méltóság és a hitványság, az elpusztíthatatlan szívósság és a pusztító erő, a kultúremler és dúvad ellentétes képei sorakoztak az első világháború elején mindenhol megjelent civilizáció–barbárság manicheista kettőisére rímelve.

„EZ LESZ A HAZASZERETET, A BECSÜLET ÉS A FÉRFIASSÁG HÁBORÚJA”

Herczeg Ferenc a románok elleni gyűlöletkeltést a felső- és középosztálybeli családokhoz szóló lapjában, az *Új Idők*ben is folytatta, és „a magyar közönséghez” fordulva eligazítást tartott az offenzívával kapcsolatban. Az olyan, a tömegsajtóban a többi ellenséggel szemben már használt kifejezések mint „árulás”, „alattomos barát [amely] nyílt ellenségünké lett”, „ravasz koncleső”, „román képmutatás”, „balkáni nagyzolás és rablóvágy”, „keleti félműveltség” éppúgy záporoztak a szövegben, mint a románokkal való leszámolás követelése, amelyben megjelent a világot férfiasra – a háborúban pozitívra –, valamint nőiesre – a háborúban negatívra – osztó manicheus látásmód: „Ez lesz a hazaszeretet, a becsület és a férfiaság háborúja az önzés, a fur-

⁷⁶ Lásd ehhez: BALÁZS Eszter: A magyar társadalom önmozgósítása az első világháború elején: a budapesti háborús előadássorozatok és a „háború kultúrái”. In: Ifj. BERTÉNYI Iván és mások (szerk.): I. m. 158.

⁷⁷ TORMAY Cécile: Három tekintet. *Magyar Figyelő*, 1917/5. március 1. 376–378.

fang és a hitszegés ellen. [...] némítsunk el itthon minden vizálty és félreértést, álljunk zárt sorokban, mint a testvérek nemzete, a felvunuló vihar elé.”⁷⁸ A *Pesszimizisták* című nyílt levéllel pedig kifejezetten a nőolvasókat kívánta felrázni csüggedésükből, hogy újból támogassák a háborús erőfeszítéseket, és ha nem is tudnak kellően optimisták lenni, legalább leplezzék el gyöngeségüket.⁷⁹ A nyílt levél eredetileg a *Magyar Figyelő* vezércikkében látott napvilágot szeptember 1-jén⁸⁰ – és az *Új Idők*ben olvasható újraközlése az ekkor csúcsokat döntő olvasottságú lapban⁸¹ stratégiai döntés eredménye volt: „ez a cikk megérdemli, hogy minden magyar ember elolvassa”.⁸² Egy anonim női válaszdó – feltehetően Milotay István főszerkesztő – az *Új Nemzedék*ben (amely rendszeresen támadta a polgári radikálisok mellett a munkapárti értelmiséget is) „a pesszimizisták” nevében azonban felrótta Herczegnek mint a kormánypárt első számú rétorának a közvéleményt leuraló hurraóptimizmusát.⁸³ A háború ugyanis nem „diadalmenet”, és legutóbb „nyitott kapukon rontott be hozzánk a leghitványabb ellenség” – szolt az egyszerre Ausztriának és a kormánypártnak könnyelműségüket felrovó kritika. Milotay szerint valójában Herczeg optimizmusa saját politikai túlélésének szolt, és ez az önző magatartás általában is jellemző „a megrontott magyar értelmiségre”, amelynek lecserélése egyébiránt a lap legfőbb célja volt.⁸⁴ (Herczeg erős tematizációs kísérletei tehát előremenekülési stratégia

⁷⁸ HERCZEG Ferenc: A magyar közönséghez. *Új Idők*, 1916/37. szeptember 3. 237.

⁷⁹ Vigyázó [HERCZEG Ferenc]: Pesszimizisták. Levél egy hölgyhöz. *Új Idők*, 1916/38. szeptember 10. 272–273.

⁸⁰ Vigyázó [HERCZEG Ferenc]: Pesszimizisták. Levél egy hölgyhöz. *Magyar Figyelő*, 1916/17. szeptember 1. 321–325.

⁸¹ Szerk. [HERCZEG Ferenc]: Olvasóinkhoz. *Új Idők*, 1916/40. szeptember 24. 323.

⁸² Szerk. [HERCZEG Ferenc]: Pesszimizisták címmel... *Új Idők*, 1916/38. szeptember 10. 279.

⁸³ Szerk. [MILOTAY István]: Egy „optimistá”-hoz. *Új Nemzedék*, 1916/39. szeptember 24. 1–3.

⁸⁴ MILOTAY István: Vezetők és vezetettek. *Új Nemzedék*, 1916/40. október 1. 1.

részét képezhették a kormányt a parlamentben és a sajtóban érő valóban jelentős szemrehányás miatt.)

Ami az *Új Idők* háborús vizuális anyagát illeti, a lap ezúttal kifejezetten a patrióta honvédő érzelmek felkeltését kívánta elérni.⁸⁵ A *fel-szabadított Erdélyből* című képsorozat például tájakat, műemlékeket mutatott be; ennek az volt a pedagógiai célja, hogy az olvasók szembesüljenek „a visszaszerzett haza” topográfijának és kulturális örökségének gazdagságával.⁸⁶ A következő számokban az erdélyi román betörést riportkönyvben megörökítő Tábori Kornél Csíkszeredán készült fényképeit mutatta be a lap.⁸⁷ Tábori Kornél, aki a riport műfajának kiemelkedő képviselője volt, *Szegény Erdély!* címmel köteté is formálta saját képeivel illusztrált újságr riportjait.⁸⁸ (Tábori könyvéről lásd még alább.) A képek közlése az *Új Idők* saját bevallása szerint egyszerre szolgálta a tudósítást és a – későbbi generációk számára – a dokumentálást is.⁸⁹ A hitelességet és átélhetőséget egyszerre hangsúlyozó képek hivatásos hadifényképészekről és amatőr fotósoktól származtak. Ezekből, valamint más illusztrált hetilapok és hadtestek gyűjteményeiből, illetve amatőr gyűjteményekből éppen 1916 októberében nyílt kiállítás a Nemzeti Szalonban „katonai jótékony céllal”,⁹⁰ amely szintén a „visszaszerzett haza” iránti érzelmi kötelékeket kívánta erősíteni.

Hasonló célt szolgált az erdélyi Nagy István festő „székely góbé”-portréorozatából három darab bemutatása egy megféleztet oldalpáron az *Új Idők*-ben: a művész személyes érintettségének hangsúlyozásával – 1915-ben ugyanis őt is besorozták a 24-es honvéd

⁸⁵ Lásd például *Új Idők*, 1916/40. szeptember 24. 319., 320.; *Új Idők*, 1916/42. október 8. 363.; *Új Idők*, 1916/43. október 15. 394., 395.; *Új Idők*, 1916/45. október 29. (címlap), valamint 438.

⁸⁶ *Új Idők*, 1916/43. október 15. 412–417.

⁸⁷ *Új Idők*, 1916/48. november 19. 508–511. Ebből két felvétel a dűlást ábrázolja.

⁸⁸ TÁBORI Kornél: *Szegény Erdély!* Magyar Keresk. Közlöny, Budapest, 1917.; RÓZSAFALVI Zsuzsanna: Előadás az 1916-os erdélyi román betörést megörökítő kortárs visszaemlékezésekről. Kézirat. – Itt köszönöm meg Rózsafalvi Zsuzsannának munkámhoz nyújtott segítségét.

⁸⁹ N. n.: Hadi fényképek. *Új Idők*, 1916/45. október 29. 451.

⁹⁰ Uo.

gyalogezredbe, amely a vonatkozó időszakban végig Erdélyben állomásozott⁹¹ – az *Új Idők*nek arról a szándékáról is árulkodó, hogy műalkotások reprodukciói által is hasson a patrióta honvédő érzelmekre.⁹² Nagy István művészetének a rajzokhoz mellékelte ismertetése is ezt bizonyítja.⁹³ Eszerint a portréalanyaihoz hasonlóan szintén „székely góbé” művészt a halálmegvetés és a derű egyvelege jellemzi.⁹⁴ Ez a magyar katonai jellemmel kapcsolatos sztereotípiát már a háború elején megjelent az ellenséget rohammal legázoló huszárok – az úgynevezett „vörös ördögök” – méltatásánál,⁹⁵ és most újból felbukkant Erdély visszafoglalása kapcsán.⁹⁶ Bár a betörés elején Károlyi Mihály a magyar csapatokat reménytelen „tigrisekhez” hasonlította, végül ez a fogalmi metafora a kezdeti román hadisikerek miatt inkább gúny tárgy lett.⁹⁷

A „vörös, illetve barna ördögök”, ahogy a katonagóbék ábrázolásai és általában a férfiaság hangsúlyozása is az egyedülálló magyar katonai éretyeket emelték ki. Mindez egy szélesebb diskurzusba illeszkedett, nevezetesen a magyar háborús részvétel különlegességének hangsúlyozásába – a hazai sajtóban ezt a kedvező külföldi viszszzhangban is visszaigazolva látták⁹⁸ –, és amivel például még 1918

⁹¹ LÓRÁNT László–SÜMEGI György: *Nagy István*. Pallas Akadémia, Csíkszereda, 2007. 18.

⁹² Székely góbék. Nagy István rajzai; Góbé. Nagy István rajza. *Új Idők*, 1916/42. október 8. 370., 371.

⁹³ NAGY Endre: A góbé. *Új Idők*, 1916/42. október 8. 370–371.

⁹⁴ Uo. 371.

⁹⁵ Szücs György: Képek előtt, képek mögött. A világháború és a képzőművészet. In: RÓKA Enikő–Szücs György: *Művészet és művészek az első világháborúban*. Balatonfüredi Kulturális Nonprofit Kft., Balatonfüred, 2014. 34. Az elnevezést a háború eleji, azonos című színdarab is népszerűsítette (lásd *A vörös ördögök*).

⁹⁶ Lásd például: N. n.: Nagy István képei. *Új Idők*, 1916/47. november 12. 500.; N. n.: Pillanatfelvételek. *Új Idők*, 1916/41. október 1. 348.

⁹⁷ Lásd például: N. n.: A „tigrisek”. *Új Nemzedék*, 1916/36. szeptember 3. 9–10.

⁹⁸ Lásd például: MAGYAR Ferenc: Kilátások a jövőre. *Magyar Kultúra*, 1916. július–december. VIII. kötet. 337. Lásd még például: LÁZÁR Miklós:

elején is a harcra késztetettséget kívánták növelni.⁹⁹ Egyrészt mert ez is a Monarchia háborús részvételét mint a fennmaradásért folytatott küzdelmet hangsúlyozta, másrészt mert úgy vélték, így hatékonyabb lehet a többszörös túlerővel rendelkező orosz hadsereg elleni küzdelem. Kifejezetten belpolitikai célja is volt ennek. Erre leginkább Maximilian von Hoen, a Sajtóhadiszállás parancsnokának a szavai világítottak rá a Nemzeti Szalonban megrendezett 1916-os Sajtóhadiszállás-kiállításához készült katalógus bevezetőjében: az altábornagy azt remélte, a képeknek sikerül visszaadniuk a nagyközönség számára „a törhetetlen győzni akarás gondolatát”.¹⁰⁰ Horthy Béla kiállítást népszerűsítő plakátja a bevezetővel összhangban magyar huszárokat ábrázolt támadás közben.¹⁰¹ A klisé olyannyira a háborús lelkesedés emblémájává vált, hogy Kassák Lajos *A Tett* egyik, betiltás előtti utolsó számában a „vörös ördögök” megfestését tekintette a művészek megalkuvása fő bizonyítékának.¹⁰²

A magyar virtust és hősiességet hangsúlyozó ábrázolással szoros összefüggésben volt a „hadi értékű” góbéság hangsúlyozása is: „A halálmegvetés – írta Nagy Endre Nagy István háborús képei kapcsán –, amelyről annyit írtak már, nála valami humoros gúnyos fölény, amelylyel nemcsak a halált, de mindenféle háborús nyavalyát kifigurázik. [...] Amelyik csapatban csak minimális arányszámban akad is székel, ott nincs se félelem, se csüggedés.”¹⁰³ Ebben a tekintetben az *Új Idők* közös platformon volt az egyébiránt öt támadó *Új Nemzedékkel*: az *Erdély a magyar irodalomban* című írásában Oláh Gábor is kiemelte a góbéságot.¹⁰⁴ Pilisi Lajos erdélyi válságról szóló riportkönyve (lásd

---

Bevezető. In: TÁBORI Kornél: *Magyar hősök, 1914–1916*. A Pesti Napló reprint kiadása. Nemzeti Örökség Kiadó, Budapest, 2015. 4.

⁹⁹ Lásd például: NAGY Miklós: A magyar katonáról. *Magyar Figyelő*, 1918/1. január 1. 22.

¹⁰⁰ RÓKA Enikő: *Művészet és hátország*. In: RÓKA Enikő–Szücs György: I. m. 78.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² KASSÁK Lajos: Jelzés a világba. *A Tett*, 1916/16. augusztus 1. 277.

¹⁰³ NAGY Endre: *A góbé*. I. m. 370.

¹⁰⁴ OLÁH Gábor: Erdély a magyar irodalomban. *Új Nemzedék*, 1916/39. szeptember 24. 8–10.

elemzését alább) is tartalmaz egy *Góbéságok* című részt, amely hasonló esszencialista ábrázolást nyújt a csapások közepette is humorizáló székely férfiakról.¹⁰⁵ A góbéságot illusztrálandó régi-új anekdoták felszínes humora alatt azonban a háború groteszk valósága, horrorja is előtűnik.¹⁰⁶ De Nagy István esetében nemcsak a portréalanyai, hanem ő maga kapcsán is hangsúlyozták a fenti sztereotípiákat. A Könyves Kálmán Szalonban 1916. november elején nyílt kiállítás kapcsán – amely során a festő a megvásárolt képek után befolyó összeget egyébként az erdélyi menekültek javára ajánlotta fel¹⁰⁷ – az *Új Idők*-beli rövid kritika a rá jellemző „férfias” művészi eljárásért méltatta a festőt.¹⁰⁸ Bár ceruzával és pasztellel alkot, pasztellképei nem feminin jellegűek, és rajzai sem „cizellált finomságokban” gazdagak – szólt a méltatás –; képein az erő, „valami nyakas kemény férfiaság, az érzésnek valami áradó, gazdag magyar heve” van jelen. A *Hét*-ben is férfias háborús művészetét éltették: „Amilyen egyszerű a java korban levő puritán székely katona-művész neve, olyanok az alkotásai is. Keresetlen eszközökkel dolgozik. [...] Háborús jelenség ő is a művészetben, a szó teljes értelmében.”¹⁰⁹ A *8 Órai Újság* napilap pedig „a pesti hazug szalonokban” kiállító hátsországi művészekkel állította szembe természetközelségéből eredő autentikusságát hangsúlyozva.¹¹⁰ A mai kutatásoknak köszönhetően tudjuk, Nagy István „katonatársairól százával készített mély lélekábrázoló képességről tanúskodó karakterrajzokat”, de nemcsak ezeket, hanem a székely falusi hétköznapiak elkapott pillanatait is kiállította, ahogy egyes képein a különféle „egzotikus” népcsoportok iránti érdeklődés is

¹⁰⁵ PILISI Lajos: *A megrohant és felszabadított Erdély*. Athenaeum, Budapest, 1916. 212.

¹⁰⁶ Lásd: *Góbéságok*. A brassói harcokban két székely kerül hevederre... In: PILISI Lajos: I. m. 212–213.

¹⁰⁷ LÓRÁNT László–SÜMEGI György: I. m. 20.; Szücs György: I. m. 41. 38. lábjegyzet.

¹⁰⁸ N. n.: Nagy István képei. *Új Idők*, 1916/47. november 12. 500.

¹⁰⁹ N. n.: Nagy István kiállítása. *A Hét*, 1916/46. november 12. 659.

¹¹⁰ LÓRÁNT László–SÜMEGI György: I. m. 40.

megjelent.¹¹¹ Ennek fényében Nagy expresszív drámaiságú háborús képeinek¹¹² instrumentalizálása még inkább szembeötlő: a sajtó vagy a harctéri portréiról emlékezett meg, és azokat az elszántság, a maszkulin harciasság bizonyítékeként értelmezte, és/vagy Erdély festőjét látta benne. Nagy Istvánon kívül még jó pár művészt foglalkoztatott a román betörés utáni menekülés témája (lásd például Schröder Etta, illetve Remsey Jenő műveit).¹¹³ A művészeti életben – az Erdélybe visszatérő menekülteket segítő gyűjtés, jótékonykodás céljából – az erdélyi betörés témája egy évvel később is napirenden maradt: az állam az erdélyi hadikárosultak javára 1917 őszén hadikiállítását szervezett a Margitszigeten. Az alkalomból, többek között, Bíró Mihály és Vértess Marcell is készített plakátokat, ám ezekre a „vörös ördögök” helyett már a romos falvaikban magukra hagyott nőket védő jelvényként vagy a szögesdrót fölött átugró, elgyötört arcú baka került.¹¹⁴

Fél évvel korábban Herczeg Ferenc és, többek között, Tormay Cécile is szervezett jótékonykodási rendezvényt; 1917. április 10-én az *Irodalom Erdélyért* című mozgalom keretében könyvsorsolásra is sor került.¹¹⁵ A sorsolás az erdélyiek heroizmusán túl a katonai szövetségesek kulturális összetartozását hangsúlyozta: a kisorsolt könyvekbe a magyar szerzők mellett (Rákosi Jenő, Herczeg Ferenc, Prohászka Ottokár) német (Richard Dehmel), osztrák (Arthur Schnitzler) vagy szimpatizáns svéd (Sven Hedin, Selma Lagerlöf, Ellen Key), dán (Aage Madelung) írók autogramjai kerültek. Sven Hedin „a gyönyörű Erdély bátor népét” köszöntötte, Madelung pedig „a székelyek és a szászok heroizmusát dicsérte”.¹¹⁶ Herczeg az aznapi teadélutánon felolvasott szövegét az *Új Idők* is közölte: ebben az író az Erdély szó

¹¹¹ Szücs György: I. m. 33.

¹¹² MURÁDIN Jenő: Erdélyi művészek az első világháború idején. In: Ifj. BERTÉNYI Iván és mások (szerk.): I. m. 447.

¹¹³ RÓKA Enikő: *Művészet és hátország*. I. m. 80.

¹¹⁴ Uo. 79.

¹¹⁵ N. n.: Irodalom Erdélyért. *Új Idők*, 1917/14. április 1. 325–326.; *Pesti Napló*, 1917. március 17. Lásd ehhez: <http://elsovh.hu/dedikaciok/> (Letöltve: 2017. 06. 20.)

¹¹⁶ N. n.: Pillanatfelvételek. Külföldi írók autogramjai... *Új Idők*, 1917/14. április 1. 325–326.

új jelentéseire hívta fel a figyelmet, valamint arra, hogy „a nemzet Akropoliszának” a visszahódítása legyőzte a gyűlöletet.¹¹⁷ A gyűlölet vereségének bejelentésével Herczeg visszatért ahhoz a korábbi beszédmódhoz, amely a román támadásig a hatalomközeli (kormánypárti) értelmiséget jellemezte, és aminek korábban ő maga vetett véget – mint ez kiderült: valójában csak átmeneti időre –, amikor Románia háborúba lépett.

AZ ERDÉLYI VÁLSÁG DOKUMENTÁLÁSA ÉS AZ ATROCITÁS KÉRDÉSE

Alig akadt olyan magyar orgánus, amely ne ismertette volna Pilisi Lajosnak, a *Világ* riportere 1916 őszén megjelent riportkönyvét, *A megrohant és főlzabadított Erdélyt*. A *Világ* augusztus 31-től kezdve rendszeresen közölt belőle részleteket, és az *Új Idők* is lehozta egy rövid részletét azzal a megjegyzéssel, hogy a könyv nemcsak a háború, hanem „a magyarságnak és a székely nép lelkének dokumentuma” is.¹¹⁸

Nem egyedül Pilisi tudósított Erdélyből (ahogy az *Új Nemzedék*-ben Lendvai István megjegyezte; „újságírók – lenézett, üldözött, lesajótórtörvényezett újságírók – szaladgáltak, segítettek, prédikáltak, gyűjtöttek, verekedtek”¹¹⁹), de az ő riportja lett a legnépszerűbb. A kalandvágyból bevonult Pilisinek az első hónapok elteltével jelentek meg harctéri tudósításai a *Világ*-ban, majd 1914–1915 telén szerzett sebesüléséből a lap kiküldött haditudósítójaként tért vissza a front-ra.¹²⁰ Első haditudósításai gyűjteményes kötetben *A kárpáti harcokból* címmel jelentek meg 1915-ben.¹²¹ A *Világ* mellett – jelzés nélkül – az

¹¹⁷ HERCZEG Ferenc: Erdélyért! *Új Idők*, 1917/15. április 16. 386–387.

¹¹⁸ N. n.: A megrohant és főlzabadított Erdély. *Új Idők*, 1916/51. december 10. 611. A nagy sikerre való tekintettel Pilisi a következő évben is publikált egy riportkötetet a kárpáti harcterről. (PILISI Lajos: *Uzsoki csonthegyek*. Tolnai Világlapja, Budapest, 1917.)

¹¹⁹ LENDVAI István: Levél Erdélybe. *Új Nemzedék*, 1916/38. szeptember 17. 1.

¹²⁰ FRIEDMANN Ilona: *Pilisi Lajos élete*. Kultúra, Pécs, 1933. 31.

¹²¹ PILISI Lajos: *A kárpáti harcokból*. Athenaeum, Budapest, 1915.

*Új Idők*ben is publikált.¹²² A román hadüzenetet követően azonnal a határra sietett, és tudósított az elhagyott városokból, falvakból, majd a menekülőkkel is számos interjút készített.¹²³ Barta Lajos Pilisi könyvéről szóló, a *Nyugat*ban közölt recenziójában úgy méltatta Pilisit, mint aki Erdély „rémnapjaiban” az erdélyi frontokon járva „szubjektivitásával” is rögzítette kitűnő könyvét.¹²⁴ Barta egyúttal dokumentumjellegéért is dicsérte a riportgyűjteményt, amely „rapszódikusan dobja” az olvasó elé a gyorsan, terepen rögzített történeteket. 1918-ban Pilisi halálakor hasonló méltatással búcsúztatta hirtelen elhunyt újságíró kollégáját.¹²⁵

Pilisi Erdély-könyvét nem (elsősorban) annak tartalmi verifikálhatósága szerint mutatom be, hanem az alapján, hogy a szerző milyen hangsúlyt helyezett a menekülő magyarokkal szembeni agresszió bemutatására, és hogy munkája összefüggésbe hozható-e az első világháborúban elterjedt atrocitáspropagandával.¹²⁶ Ugyanis az atrocitások bemutatása mindkét oldalon – Pollmann Ferenc felsorolását alapul véve – a háborús részvétel legitimálását, a háború önvédelemként való beállítását (ezzel a saját lakosság és semleges államok társadalmainak meggyőzését, a szövetségesek támogatásának fenntartását), valamint az ellenséggel szembeni gyűlölet felszítását segítette elő.¹²⁷ Ehhez sorra veszem, Pilisi milyen szakmabeli fogásokat, narrációs technikákat és tematikákat használt mondanivalója megformálásához. Előszavában „Erdély Magyarországhoz való örök-tartozandóságát” hangsúlyozta, amely szerinte mindig is a legnehezebb

¹²² FRIEDMANN Ilona: I. m. 59.

¹²³ Uo. 35–36.

¹²⁴ BARTA Lajos: Riportok Erdélyből. *Nyugat*, 1916/23. december 1. 798–799.

¹²⁵ BARTA Lajos: Pilisi Lajosról. *Nyugat*, 1918/18. szeptember 16., 450–452.

¹²⁶ Lásd ehhez: John HORNE: *German Atrocities, 1914. History of a Denial*. Yale University Press, New Haven, 2001.; POLLMANN Ferenc: Atrocitás-propaganda és az osztrák–magyar–szerb háború. In: Ifj. BERTÉNYI Iván és mások: I. m. 75–85.

¹²⁷ POLLMANN Ferenc: I. m. 75.

magyar sorssal járt együtt.¹²⁸ Ehhez röviden felvázolta Erdély lakossági összetételét, a nemzetiségi mozgalmak történetét, végül a román nemzetiségi kérdést (életrajzírója szerint ehhez Marczali Henrikre, Anonymusra, Kézai Simonra támaszkodott,¹²⁹ ami a történelmi mítoszok átvételére is vall). Rátérve az aktuális helyzetre, a kormánypárti értelmiséghez hasonlóan Románia családságát hangsúlyozta,¹³⁰ és például Herczeg Ferenc nyomán ő is kiemelte „a magyar románságnak” az erdélyi magyarokkal való sorsközösségét, amely nem kért „sem az odaíti jobbágysorból, sem a bojár uralomból, valamint a vele járó román kultúrátlanságból”.¹³¹ Ezt követően a román csapatok előrenyomulását követve a menekültekre fókuszált, és a helyiekkel készített interjúkra, lejegyzett tanúvallomásokra alapozva (vagy ezeket részben megkonstruálva), gyakran jelen idejű párbeszédes formában, az élőbeszéd rendezetlenségét visszaadva, a pillanatszerűség megragadására törekedve, riportszerűen beszélt el a három hétig tartó megszállás faluról falura haladó történetét. Egy brassói tús – dr. Weisz Ignác – naplójának közzétételével szintén ez volt a célja.¹³² Pilisi tehát a nagyobb hitelesség kedvéért a nagyobb igazságértékűnek tartott primer tanúságtételeket részesítette előnyben, miközben önmaga közvetlen megfigyelő pozícióját is hangsúlyozta.

A könyvben szerepel egy, kifejezetten az atrocitáspropaganda-ábrázolásokhoz hasonló rész is „a kirabolt és leperzselt székely városokról”. Pilisi városonként haladva dokumentálta a rombolást és/vagy fosztogatást; volt, ahol kiemelte a románok brutalitását,¹³³ de arra is akadt példa, hogy a nőkkel szembeni erőszakoskodás helyett – amely az atrocitásleírásokban nemritkán a nemzet meggyalázását reprezentálta – inkább az ellenséggel való együttműködésüket emelte ki.¹³⁴ A minél objektívebb dokumentálás igényére abból a szempontból is több ízben találunk példát a szövegben, hogy ahol nem történt

¹²⁸ PILISI Lajos: *A megrohant és felszabadított Erdély*. I. m. 6–7.

¹²⁹ FRIEDMANN Ilona: I. m. 36., 19. lábjegyzet.

¹³⁰ PILISI Lajos: *A megrohant és felszabadított Erdély*. I. m. 25.

¹³¹ Uo. 28.

¹³² Uo. 188–197.

¹³³ Uo. 47.

¹³⁴ Uo. 200.

erőszakoskodás, vagy ahol az elhagyott üzemek, házak rekvirált javaiból a magyar lakosság is részesült, Pilisi szintén fontosnak tartotta megemlíteni, megkülönböztetve ezeket a tényleges „kegyetlenkedésektől”.¹³⁵ A saját javak önvédelemből történő elpusztítása felett sem hunyt szemet.¹³⁶ Hogy „riportjai decensek, nem szenzációhajhász nyelvezetűek, hanem empatikusak”,¹³⁷ mégsem feltétlenül bizonyítja tehát Pilisi maradéktalan tárgyilagosságát és objektivitását, ugyanis a nagyobb hitelesség kedvéért a háború alatti atrocitásnarratívák közös sajátossága volt a dokumentálás, a tényekre alapozott információ igényét hangsúlyozó narráció és stílus. Felsorolt érvényei ellenére a román megszállókkal szembeni hősi ellenállás mítoszának Pilisi sem tudott mindig ellenállni: a nagyszebeni csatát egyenesen a Nagy Háború legkülönlegesebb momentumaként ábrázolta – amire, mint azt már láttuk, Pethő Sándor esetében is volt példa.¹³⁸ A kormányközeli *Magyar Figyelő*-ben azonban mindenekelőtt mint a magyarokkal szembeni brutalitások hű krónikását ábrázolták: „Pilisi Lajos ott járt, ahol a háború megrohanta a magyar földet, ahol falvakat perzselt föl és magyar életek vérét csurgatta a rettenetes présbe.”¹³⁹

Tábori Kornél már említett, 1917-ben megjelent könyvének, a *Szegény Erdély!*-nek a célkitűzése viszont kifejezetten a magyarokkal szembeni atrocitások hangsúlyozása volt; műve mottójában így fogalmazott: „Ennek a könyvnek nem az a feladata, hogy hőstetteket zengjen. Főintenciója, hogy megmutassa a háború nyomorát és gaszágait, hogy elmondja, milyen aljas és becstelen a háború – Erdélyben is.”¹⁴⁰ Kötete elején – ahogy arra Rózsafalvi Zsuzsanna rámutat – „a civil lakosságot beszélteti, s vagy a riportalanyai által elmondottakat szintetizálja elbeszéléssé, vagy (s ez a kisebb rész) saját tapasztalatait

¹³⁵ Uo. 200–201.

¹³⁶ Uo. 48.

¹³⁷ RÓZSAFALVI Zsuzsanna: I. m.

¹³⁸ PILISI Lajos: *A megrohant és felszabadított Erdély*. I. m. 158–159.

¹³⁹ B. [BARABÁS Albert?]: *A megrohant és felszabadított Erdély* (Pilisi Lajos könyve). *Magyar Figyelő*, 1916/24. december 16. 477–478.

¹⁴⁰ TÁBORI Kornél: *Szegény Erdély!* I. m. belső címloldal. (Rózsafalvi Zsuzsanna is idézi.)

beszéli el”.¹⁴¹ Mindenekelőtt a brutalitásokra, az erőszakra helyezi a hangsúlyt, és leírásait számadatokkal támasztja alá. Ami a riportok népszerűsítését illeti; nemcsak a sajtó, hanem felolvasóestek révén is eljutottak a közönséghez; 1916. november 25-én például a harctéren szerzett sebesülését követően amputált lábú színész, Salgó Jenő által rendezett Vigadó-esten Pilisi is felolvasott riportkönyvéből.¹⁴²

Kisebb-nagyobb mértékben tehát Pilisi és Tábori műve is mutat közös vonásokat az úgynevezett atrocitáspropagandával, amely jellegzetesen első világháborús műfaj volt: az ilyen leírások objektív, tudományos érvekkel és stílusban kívánták közönségüket meggyőzni arról, kinek van igaza, és hogy ki minősíthető háborús agresszornak.¹⁴³ Az atrocitásokra irányuló figyelem közvetlen előzménye, hogy az első világháborút megelőző hosszú békeévtizedek alatt módosult a háborúról való gondolkodás, és a fegyveres konfliktusok minél humánusabb lefolyását szem előtt tartva már 1914 előtt kezdetét vette a háborúra vonatkozó nemzetközi jogalkotás, amely egyaránt vonatkozott a katonák közötti, valamint a katonák és civilek közötti erőszakos cselekményekre.¹⁴⁴ Az előzményekből is következően nem véletlen, hogy az első világháborúban végig nagy szerepe volt az atrocitással és háborús bűnökkel kapcsolatos vádaknak.¹⁴⁵

¹⁴¹ Más fórumokon is foglalkoztatta az atrocitás témája. Lásd például *A háború bűnei*, illetve a *Mi barbárok* című ismeretterjesztő előadásait az Urániában. (RÓZSAFALVI Zsuzsanna: I. m.) Mivel mind Pilisi, mind Tábori könyvei érzékeny kérdést tematizáltak, jelentős cenzúrának voltak kitéve; Rózsafalvi Zsuzsanna a *Szegény Erdély!* dokumentációját vizsgálva gyakran találkozott cenzúrára vonatkozó megjegyzésekkel. (Uő.)

¹⁴² Hangverseny-felolvasó estély. *Pesti Hírlap*, 1916/324. november 21. 7.

¹⁴³ Christophe PROCHASSON: *14–18. Retours d’expériences*, Tallandier, Paris, 2008. 80–88.

¹⁴⁴ Alan KRAMER: *Combatants and Noncombatants: Atrocities, Massacres, and War Crimes*. In: John HORNE (ed.): *A Companion to World War I*. I. m. 188.

¹⁴⁵ Elsőként az antanthatalmak a belga és a francia civil lakosságot ért erőszakot tették szóvá, amihez az is kellő alapot teremtett, hogy Bethmann-Hollweg német kancellár elismerte: a semleges Belgium lerohanásával Németország megsértette a nemzetközi jogot. A németek pedig arra hivatkoztak, hogy az ellenük – hivatásos katonák ellen – fegyvert fogó belga és

A *Budapesti Szemlé*ben a kifejezetten tudósi értelmezések kaptak helyet. Szerzőik, mind akadémikusok, szintén hangsúlyozták, hogy képesek az ellenség brutalitásának, agresszor viselkedésének bizonyítására. Köztük ketten történészek voltak, ami felveti a történeti ítéletkezés „jogára”¹⁴⁶ való hivatkozás első világháború alatti kérdését. Ahogy Gyáni Gábor fogalmaz: a történeti és bírói szerep összeméréséhez rendszerint hivatkozási alap, hogy „a valóság felderítéséhez használt megismerési és bizonyítási technikák bizonyos tekintetben azonosak”.¹⁴⁷ A háborús országok mindegyikében történészek, jogászok, tudósok, írók százai dolgoztak saját országuk részvételének legitimálásán, és azzal párhuzamosan az ellenség meghazudtolásán: a petíciók, pamfletek mellett ezt a célt szolgálták a diplomáciai iratokat bemutató, színkódolt dokumentumgyűjtemények is, amelyek feladata a hazai közvélemény meggyőzése mellett (fordításban) a semleges országok objektív, tudományos érvekkel és ilyen stílusban történő meggyőzése volt arról, kinek van igaza és ki a háborús agresszor.¹⁴⁸ Ezen szövegeket a 19. századi tudományosság mintájára a racionális beszédmód, racionalizált kutatási eljárások és a megismeréshez elengedhetetlen kódok¹⁴⁹ hangsúlyozása jellemezte.

A magyar önvédelmet hangsúlyozó színes könyveket a hazai történetírók is méltatták. Az első világháborúban, csak látszólag paradox módon, a civilizáció–barbárság manicheus látásmódjába illeszkedett – különösen a tudományos vitákban – az elfogulatlanság szembeállítás a részrehajlással és „szent önzéssel”. Fraknói Vilmos történész „a pártatlan és tárgyilagos történetírás” figyelmébe ajánlotta

---

francia civil szabadcsapatok (mesterlövészek) brutalitása miatt kellett erős-zakos, megtorló lépésekhez folyamodniuk.

¹⁴⁶ Lásd ehhez: GYÁNI Gábor: A történész mint bíró. A történeti ítéletkezés „joga” és veszélyei. In: GYARMATI György és mások (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és egyetemes történelemben*. Kronosz Kiadó, Pécs–Budapest, 2013. 33–42.

¹⁴⁷ Uo. 33.

¹⁴⁸ Christophe PROCHASSON: I. m. 80–88.

¹⁴⁹ GYÁNI Gábor: Mimézis és reprezentáció. Tény és fikció kapcsolata. In: LAJTAI Mátyás–VARGA Bálint (szerk.): *Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés bűvkörében a 19. századi Magyarországon*. MTA TIT, Budapest, 2015. 17.

a Monarchia és Románia közötti diplomáciai kapcsolatokat bemutató két Vörös Könyvet, melyből részleteket is bemutatott a *Budapesti Szemle* olvasóinak.¹⁵⁰ A *Nyugat*-ban közölt tanulmányában Gellért Oszkár ezzel szemben kritikusan arra figyelmeztetett: az efféle színes könyveket „mindig egyoldalúan, az öngigazolás érthető tendenciájával csoportosították”.¹⁵¹

Szintén a *Budapesti Szemle* közölte Marczali Henrik Románia történetét két részben bemutató tanulmányát, amely látszólag tudományos stílusban és igénnyel készült, de már a bevezetés leleplezte a szerző kulturális fölényérzetét.¹⁵² A történész a román népet és vezetőit egyaránt elmarasztalta a szerződésszegés bűnében. Az agresszió bűnössége nála a múltbeli tényekkel is alátámasztva „bizonyított” – csakúgy, mint egy finalista jellegű bírói ítélethozatal során¹⁵³ –; azaz a történész Marczali e közleményében egyértelműen összemosta a történészi és bírói szerepeket.

Berzeviczy Albert, a Tudományos Akadémia elnöke a berlini Bajtársi Szövetség ülésén elhangzott beszédében – amit szintén szó szerint lehozott a *Budapesti Szemle* –, a háborúban nehézzé vált tudósszerepre reflektált: amikor egy nemzet önvédelemre szorul, nehéz megőrizni az elfogulatlan ítéletet. A pártatlanság kontra részrehajlás nála is leképezte a civilizáció–barbárság kettőseit: „Emberfölötti volna megőrizni az elfogulatlan ítéletet ott, ahol minden kockán áll, amit bírunk, amit becsülünk. De azt merjük állítani, hogy mi nem vetemedtünk s talán képesek sem volnánk a tárgyilagos igazság oly semmibevételére vetemedni, minőt ellenségeinknél látunk.”¹⁵⁴ A helyzetet szerinte tovább súlyosbította, hogy az ellenségénél „még a tudomány, művészet és irodalom kérdéseiben sincs többé elfo-

¹⁵⁰ FRAKNÓI Vilmos: Diplomáciai tárgyalások Romániával (1914–1916). *Budapesti Szemle*, 168. kötet. 1916/480. 321–353.

¹⁵¹ GELLÉRT Oszkár: Vörös Könyv Romániáról. Tanulmány. *Nyugat*, 1916/20. 55.

¹⁵² MARCZALI Henrik: Románia. Első közlemény. *Budapesti Szemle*, 168. kötet. 1916/479. 161–177.

¹⁵³ GYÁNI Gábor: *A történész mint bíró*. I. m. 34.

¹⁵⁴ BERZEVICZY Albert: Küzdelem az igazságért. *Budapesti Szemle*, 168. kötet. 1916/480. 459. (Az alábbi idézetekhez lásd uo.)

gulatlan, objektív ítélet”. Ez jó példa arra, amit 1935-ben – tehát a két világháború között – Kolnai Aurél a másik gyűlöletkeltése iránti gyűlöletnek nevezett,¹⁵⁵ és amire Berzeviczy a gyűlölet legitim típusaként tekintett: „a mi jogos gyűlöletünk” csak a népüket becsapó vezetők ellen irányul. Pethő Sándor az *Új Nemzedék*ben Erdély magyar történelmet befolyásoló szerepét és geopolitikai jelentőségét hangsúlyozta, de – és ami megkülönbözteti őt a fenti történészeketől – a Tisza-kormány mulasztásául róta fel, hogy „a legfőbb nemzeti kérdések felől alélt tudatlanságban hagyta a közvéleményt”.¹⁵⁶ A háború végéig azonban a kormánnyal kritikus ellenzéki történészi hangok kisebbségben maradtak, és a tárgyilagosság köntösébe bújt történészi magatartás maradt a domináns: a román támadás után másfél évvel Szádeczky-Kardoss Lajosnak, a kolozsvári egyetem történeztanprofesszorának a nagyszebeni honvédszobor 1918. tavaszi felállítása alkalmával elhangzott beszédeiből közölt részletben a professzor a primer és a közvetett tanúságtételt kombinálva tudósként és egyben szemtanúként szólalt meg, és elszánt küzdelmükért méltatta a honvédeket.¹⁵⁷

Miközben az erdélyi támadás emlékezetében az emlékezetet formáló magyar (szak)értelmiség kiemelt szerepet szánt a magyar hadsereg offenzív magatartását kidomborító nagyszebeni csatának, szintén 1918 elején az erdélyi román Emil Isac – aki alkalmi szerzője volt a *Nyugatnak* és a *Huszadik Századnak* – azt firtatta az 1916-os román támadás kapcsán: egyáltalán mi tekinthető háborús dokumentumnak. Isac a román hadba lépés kulturális értelmezését kifogásolta, de nem a magyar, hanem a német nyelvű „dokumentálás” eljárását tette szóvá. Visszautasította, hogy az osztrák Hermann Kienzl román irodalmi művekkel igyekszik bizonyítani, hogy „a román közszellem rothadá-

¹⁵⁵ KOLNAI Aurél: I. m. 127.

¹⁵⁶ PETHŐ Sándor: Erdély jelentősége a magyar államiságban. *Új Nemzedék*, 1916/37. szeptember 10. 6–8. Idézet: 8.

¹⁵⁷ SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos: A nagyszebeni csata és a honvédek. *Magyar Figyelő*, 1918/5. március 1. 488–501. Később, az első világháború után *Az oláhok Erdélybe törése és kiveretésük: 1916–17* címmel kétkötetes műve jelent meg.

sa idézte volna elő a háborút”.¹⁵⁸ Isac szerint „jogos a tiltakozás, hogy egy szellemi produktumot háborús dokumentumnak ne tekintsünk és azt arra ne használjuk fel, hogy bizonyítsuk a háború erkölcsét, ennek pszichéjét, jogosságát vagy jogtalanságát”, ugyanis ezzel Kienzl kulturális gyűlöletet kelt, miközben a román „rothadás” okát nem a román kultúrában, hanem a politikában kell keresni.¹⁵⁹

A ROMÁN BETÖRÉS MINT A MAGYAR ZSIDÓK HAZAFIAS ÖNPRÓBÁJA A HÁTORSZÁGBAN

A magyar zsidók az első világháborút a társadalmi integrációjuk tűzpróbájának tekintették.¹⁶⁰ A neológ *Egyenlőség* mind a harctéren, mind a hátszágban tett helytállást rendszeresen dokumentálta (de ez kevésbé hatott, sőt inkább erősítette az antiszemiták kedvelt tézisének a zsidó lógósokról¹⁶¹), az ekkor már kevésbé modern szekuláris irodalmi lap, *A Hét* szintén az erőteljesen háborúpárti időszakai sajtóhoz csatlakozott a háború támogatásában, sőt kezdetben az ellenség elleni gyűlöletkeltésben a kormánypárti tömegsajtón is túltett. A román betörés elítélését mindkét lap a sikeres integráció bizonyítására is alkalmasnak találta, annál is inkább, mert 1916. augusztus 23-án – ez napra pontosan egybeesett a román támadással – kezdetét vette a zsidók „térfoglalása” miatti első nyílt antiszemita támadás a magyar parlamentben, amely ellen értelemszerűen védekezniük kellett.¹⁶²

*A Hét*ben Lengyel Ernő – aki az *Egyenlőség* munkatársa is volt – Erdély és Magyarország megfeleltetését hangsúlyozta: „Nem gyöngye

¹⁵⁸ Emil ISAC: A román betegség (Hermann KIENZL: Die Fäulnis Rumäniens im Lichte rumänischer Dichter und Schriftsteller – Dichtung und Aufsätze című könyve, 5. kiadás). *Huszadik Század*, 1918/2. 118–120.

¹⁵⁹ Emil ISAC: I. m. 119.

¹⁶⁰ KÖBÁNYAI JÁNOS: *Szétszárazás és újrászövés. A Múlt és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése*. Osiris Kiadó, Budapest, 2012. 273.

¹⁶¹ BIHARI PÉTER: 1914. A nagy háború száz éve. I. m. 387.

¹⁶² Uo. 201.

Magyarországnak, de maga Magyarország.”¹⁶³ Lengyel szerint ettől fogva legalább nyilvánvaló, hogy nemzeti célokért folyik a háború.¹⁶⁴ Romániával kapcsolatban a néppel és a vezetőkkel szembeni háborús gyűlölet is helyet kapott *A Hét*-ben; előfordult, hogy a tömegsajtóra emlékeztető fogalmi metaforákat használtak a lap munkatársai: például a román hadüzenetnél „hitványabb szennyírat nincs a világháború aktagyűjteményében”. Akárcsak a *Magyar Figyelő*-ben, itt is előkerült a ki a nagyobb hitszegő, csalo kérdése, és a versenyt *A Hét*-ben is Románia „nyerte”: „még Olaszország is tanulhat belőle, pedig az volt az európai közhit, hogy Olaszország már mindent tud, ami csalás és árulás”.¹⁶⁵

A másik megközelítés az erdélyi menekültkérdéshez kapcsolódva a menekültek és a tehetős budapesti (zsidó) polgárság kontrasztív ábrázolása volt Kiss József lapjában.¹⁶⁶ A „székely emigránsok” kontra „a boldogság pesti plutokratái” ábrázolás nem nélkülözte a szociális alapú zsidó önbírálatot – és amit az 1916. augusztussal kezdetét vett, a magyar nyilvánosság különböző fórumain zajló, összehangolt antiszemita lejárató kampány új fénytörésbe is helyezett.¹⁶⁷ Ahogy arra Bihari Péter rámutatott, a hadi helyzet rosszabbodásával véget ért a politikai fegyverszünet, és aminek az első jele a „zsidó térfoglalás” elleni nyílt támadás volt a magyar parlamentben.¹⁶⁸ *A Hét*-beli cikk bevallott célja ezzel a „társadalmi lelkiismeret” felrázása volt – ponto-

¹⁶³ Polónius [LENGYEL Ernő]: Erdélyért. *A Hét*, 1916/36. szeptember 3. 489–490.

¹⁶⁴ Erdély mint a haza esszenciája természetesen más időszaki sajtóorgánumokban is előfordult: például a radikális jobboldali *Új Nemzedék*-ben Oláh Gábor költő „a hűség, az állandóság virágának” nevezte, amely nem lehet a háború martaléka, mert az olyan, mintha „a szívünket” adnánk oda. (OLÁH Gábor: Erdély a magyar irodalomban. *Új Nemzedék*, 1916/39. szeptember 24. 8–10.)

¹⁶⁵ N. n.: Azt hittük... *A Hét*, 1916/36. szeptember 3. 488.

¹⁶⁶ N. n.: És egyre jönnek a menekülők... *A Hét*, 1916/36. szeptember 3. 488.; N. n.: Juliánna, Innen-Onnan. *A Hét*, 1916/36. szeptember 3. 498–499.

¹⁶⁷ Lásd: BIHARI Péter: *Lövészárvok a hátszágban*. I. m. 201–204.

¹⁶⁸ Uo. 201.

sabban a budapesti zsidóságé, amelynek integrációját az erdélyi menekültekkel szembeni segítőkészség bizonyíthatja.¹⁶⁹

Míg Kiss József lapja az erdélyi menekültáradattal egyértelmű szolidaritást mutatott, az 1914 ősze óta folyamatosan (főként a fővárosba) érkező, összesen húsz-huszonötezer galíciai menekülttel kapcsolatban – ahogy „a megállapodott pesti neológ zsidók” lapja, az önkéntes asszimilációt hirdető *Egyenlőség* is – ellentmondásos volt.¹⁷⁰ Hasonlóan a galíciai menekültekhez, az erdélyi zsidó menekültek is nehéz feladat elé állították a zsidóság vezetőit a részükre szervezett segélyosztás miatt: hiszen ezek az akciók azt a képzetet kelthették, hogy „inkább külföldi hitsorosaikon, mintsem honfitársaikon akarnának segíteni”.¹⁷¹ A két menekültcsoport nagyságrendje egyébként jelentősen különbözött – húsz-huszonötezer, valamint száz-kétszáz-ezer fő –, mindkét menekülthullám „idényjellegű” volt, egyik sem érintette a teljes magyar társadalmat, bár míg az erdélyi menekültek esetében a menekültek nem is kívántak integrálódni,¹⁷² a galíciai menekültek esetében a hazájukba történő visszatérés lehetetlensége miatt az integrációnak nem volt alternatívája. Míg a keleti menekültek főleg a fővárosban koncentrálódtak,¹⁷³ az erdélyi menekülttömeget jelentős nagyságrendje miatt széttelepítették az országban.¹⁷⁴ A *Világban* egyébként össze is hasonlították a két csoport fogadtatását (felhánytorgatva az arisztokráciának és a főpapságnak, hogy nem segítenek), és arra sarkallták az olvasókat, hogy ugyanolyan nagylel-

¹⁶⁹ N. n.: *És egyre jönnek a menekülők...* I. m. 488.

¹⁷⁰ BIHARI Péter: *Lövészárkok a hátszágban*. I. m. 152–153. Az *Egyenlőség* az erdélyi menekültáradat zsidó vallású menekültjeit segélyezte. Erdélyből tizenötezer zsidó menekült Budapest felé. (RÓBERT Péter: *Egyenlő jog a bősi halálra. Magyar zsidók az első világháborúban*. MTA–OR–ZSE, Budapest, 2010. 60.)

¹⁷¹ GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 78., 97.

¹⁷² CSÓTI Csaba: I. m. 142.

¹⁷³ A kortársak részben a keleti menekültek koncentráltan a fővárosba áramlása miatt a zsidó bevándorlást jelentősen túlbecsülték, ami a háborút megelőző percepcióba illeszkedett. (GYURGYÁK János: I. m. 78., 96.)

¹⁷⁴ CSÓTI Csaba: Az 1916. évi román támadás menekültügyi következményei. *Regio*, 1999/3–4. 232–233.

küen fogadják az erdélyi menekülteket, mint a hazai zsidóság a galíciákat – mert mindannyiukban „a háború sújtotta, szenvedő embert látjuk”, aki segítségre szorul.¹⁷⁵

A *Hét*ben a „színvállásra” és jótékonyásra felszólító cikket számos esszé és hozzászólás is tematizálta: Kosztolányi Dezső – aki többek között *A Hét* publicistája is volt – a Keleti pályaudvarra befutó, menekültekkel teli első szerelvény érkezéséről szóló riportjában az árvaságot, kiszolgáltatottságot hangsúlyozta,¹⁷⁶ később egy álomszerű képekben gazdag esszét is szentelt a menekülő erdélyiek szenvedésének.¹⁷⁷ Kosztolányi egy hónappal korábban – tehát a bukovinai orosz előrenyomulás idején (két héttel a román támadás előtt) – épp Emil Isackal váltott levelet: „Vigasztalódjon, kedves Isac Emil. Mindnyájan szomorúak vagyunk. Vigasztalásunk csak az lehet, hogy mi mindig jót akarunk.”¹⁷⁸ Sorai a történelmi végzetnek kitett, jóakarátú, de magát tehetetlennek érző értelmiségi helyzetét hangsúlyozták. Kosztolányi azonban nemcsak az erdélyi magyar menekültek érdekében emelt szót. 1916-tól kezdett publikálni a neológ hetilapba (Karinthyval együtt azért vonták be, hogy segítse a gyarapodó antiszemita támadások kivédését¹⁷⁹), és Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* főszerkesztőjének felkérésére éppen augusztus 26-án jelentette meg a hatósági rendeletre dunántúli falvakban letelepített galíciai menekültek védelmében írt cikkét a szolidaritását hangsúlyozó *Mi huszonötezren* címmel.¹⁸⁰

¹⁷⁵ N. n.: Magyar urak mulatsága. *Világ*, 1916/246. szeptember 4. 1.

¹⁷⁶ Punin [KOSZTOLÁNYI Dezső]: Székely népballada. *A Hét*, 1916/36. szeptember 3. 494.

¹⁷⁷ Punin [KOSZTOLÁNYI Dezső]: Mit álmodtál (Álmoskönyv). *A Hét*, 1916/38. szeptember 17. 523–524.

¹⁷⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső: Emil Isacnak (1916. augusztus 13.). In: KOSZTOLÁNYI Dezső: *Levelek–Naplók*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 382.

¹⁷⁹ RÓBERT Péter: I. m. 80.

¹⁸⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső: Mi huszonötezren. *Egyenlőség*, 1916/35. augusztus 26. 1–2. Lásd még: DOBOS István: Történelem és retorika. Kosztolányi Dezső háborús írásai a zsidóságról. In: *Kosztolányi nemzedéke és a háború (1914–1918)*. MTA–ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport, Budapest, 2015. 84–105.

A *Hét*ben a háborús irodalom számára elindított *Időszerű strófák* című rovatban Tabéry Géza – a lap munkatársa, nagyváradi újságíró –, illetve a kolozsvári Reményik Sándor verseit hozta a lap.¹⁸¹ Tabéry verse a társadalmi különbségeket áthidaló nemzeti összefogás konvencionális képe mellett Erdély hadszíntérré válását, Reményiké az átélt élethelyzetet állította a középpontba, és azt a paradoxont, hogy tárgyakat és emlékeket ugyan látszólag el lehet mozdítani, de mivel helyhez kötődnek, ez valójában mégis lehetetlen.¹⁸² Reményik Sándor, aki ekkor a kolozsvári egyetemen tanult jogot, a kezdetektől fogva szkeptikus volt a háborúval kapcsolatban, de az orosz Bruzsilov-offenzíva sikerei apropóján eladdig „megfakult” magyarságérzésének újbóli erősödését hangsúlyozta egyik levelében:

Az utóbbi években valahogy megfakult bennem minden, amit addig magyarság és nemzetiség címen az öntudatomban elkönyveltem. [...] én nem bírok ebben a fajtalanságban és nemzetietlenségben megfenekleni, és hogy meg kell találnom magamban a magyarsághoz való ragaszkodásomnak egy más formáját, a bennem meglévő érzésnek egy más megfogalmazását. [...] Hát a lelkem gyökereiben, a maga kifejezésének módjában, ha akarom, ha nem, mégis ott a magyarság, kiirthatatlanul, mint elszakíthatatlan kapcsolat a magyar lélek egyetemességével: milyen jó ezt tudni [...].¹⁸³

¹⁸¹ N. n.: Tehénke. *A Hét*, 1916/37. szeptember 10. 513.; REMÉNYIK Sándor: A menekülő. *A Hét*, 1916/39. szeptember 24. 538.

¹⁸² TABÉRY Géza: Menekülők. *Időszerű strófák. A Hét*, 1916/37. szeptember 10. 504.

¹⁸³ Reményik Sándor Imre Kálmánnak (Kolozsvár, 1916. augusztus 9.) „[...] hogy ez a háború bekövetkezhetett, az emberi kultúra általános és egyetemes csődjét jelenti.” Válogatás Reményik Sándor rokonaihoz, barátaihoz írott leveleiből (1914–1918). *Holmi*, 2014/11. 1336.

A HARCTERI ELLENSÉG IRÁNTI GYŰLÖLETTŐL A BŰNBAKKERESÉSIG

Míg az említett folyóiratok és a tömegsajtó nagy erővel a legújabb harctéri ellenség elleni háborús gyűlöletet táplálták, a katolikus periodikák az erdélyi válság kérdését egy idő után összekötötték a belső ellenség 1914 óta egyre intenzívebbé váló megkonstruálásával.¹⁸⁴

Az *Élet* című katolikus irodalmi hetilapban a román betörést a vitriolos tollú Margitay Ernő traumaként ábrázolta, és terápiaként a társadalom felrázását a román vezetőkkel és a néppel szembeni legszélsőségesebb gyűlöletkeltésen keresztül találta célravezetőnek. Az összes szomszédját eláruló népként ábrázolta a románokat, akikre olyan dehumanizáló sztereotípiákat szórt – ezek fokozottabban voltak gyűlöletkeltőbbek, mint az említett folyóiratok és a tömegsajtó sztereotípiái –, mint például „sakálfalka”, „beteg eb”, „piac végveszedelmet érző legye”, „embercsorda”, „temetőásás”, „élősdí tempóra a testünkön lógó [élősködő]”.¹⁸⁵ E fogalmi metaforák szerint – erre George Lakoff nyelvész hívta fel többek között a figyelmet – az erkölcsösség magaslatra helyez, míg az erkölcstelen viselkedés alacsonyra; az immorális emberek pedig állatok.¹⁸⁶ A lap szerint csak az olasz tördőféshez hasonlíthatók a történetek, ugyanakkor „a ki a nagyobb áruló” versenyéből itt is a románok kerültek ki győztesen. Margitay szerint a Nagy Háború ezennel valóságos nemzeti háborúvá vált a magyarok számára, ahol a magyar mítoszok, művészetek és balladák földjének a megmaradása a tét. A vezércikk mellett Bodor Aladár egy 1915-ös verse is szerepelt, amely az Erdélyben otthon maradt családhoz szólt.¹⁸⁷ Illusztrációnak fényképeket is közöltek a török csapatok erdélyi vonulásáról, valamint életképeket magyar bakákról

¹⁸⁴ Lásd erről: PAKSY Zoltán: A zsidóság bűnbakká válása és az antiszemita hisztéria kezdete Magyarországon az első világháború végén. In: GYARMATI György és mások (szerk.): I. m. 285–297.

¹⁸⁵ Kopja [MARGITAY Ernő]: Par Nobile Fratrum. *Élet*, 1916/36. szeptember 3. 218.

¹⁸⁶ George LAKOFF: *Ne gondold az elefántra! A progresszív gondolkodás nélkülözhetetlen zsebkönyve*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006. 89.

¹⁸⁷ FODOR Aladár [elírták, később javították: BODOR]: Gránátok jönnek (1915). *Élet*, 1916/36. szeptember 3. 219.

vagy éppen macedón-görög asszonyokról.¹⁸⁸ Számos cikk és fénykép mellett rajz is utalt a román offenzívára és következményeire: a lap címlapon hozta például szeptember közepén Haranghy Jenő grafikus erdélyi menekülteket ábrázoló rajzát.¹⁸⁹ Lampérth Géza költő, a Kisfaludy Társaság tagja, a hivatalos háborúpárti irodalom fontos alakja *Fergeteg volt...* címmel verset publikált, amelyben ellentétes képeket használt a „mi” és az „ők” szembeállításához, valamint olyan, a vallás és a háborús patriotizmus szinkretizmusát hangsúlyozó retorikai fordulatokat is, mint „szűz” kontra „martalócok”.¹⁹⁰ Együttal a betörést „magyar Golgotának” nevezte, amelyet szükségszerűen hűsvéti feltámadás fog követni. Lampérth és Haranghy közös könyvet is kiadtak az év folyamán: Lampérth Géza *A magyar katona ezer éven át* című oktató jellegű munkáját Haranghy Jenő – szecessziós stílusban készült – rajzai illusztrálták.¹⁹¹ A katolikus folyóirat, a *Magyar Kultúra* „háborús irodalmunk leggyakorlatibb nevelő erejű könyveként” mutatta be a művet, amelyet szerzője vélten a frontra szánt, és amely kijózaníthatja a szocializmus hatása alá került katonákat.¹⁹² Míg Lampérth hátországi lelkesítő munkája az idős generációk szellemi mobilizációban való részvételére példa, addig a nála fiatalabb Haranghyt besorozták, 1917-től az 1. honvéd gyalogezred hadtörténelmi csoport helyszínrajzolója volt.¹⁹³ A grafikusművész 1916-ban számos megrendelést teljesített a magyar háborús erőfeszítéseket segítő: például a turulmadaras 40 filléres *hadisegély bélyeg*-terve – postabélyeg-pályázaton két első díjat is nyert –, 1917-től pedig számos hadikölcsön-biz-

¹⁸⁸ *Élet*, 1916. szeptember 3. 220., 221. stb.

¹⁸⁹ Haranghy Jenő rajza [címlap], *Élet*, 1916/38. szeptember 17.

¹⁹⁰ LAMPÉRTH Géza: *Fergeteg volt...* *Élet*, 1916/38. szeptember 17. 267.

¹⁹¹ LAMPÉRTH Géza: *A magyar katona ezer éven át*. Haranghy Jenő rajzaival. Athenaeum, Budapest, 1916. Lásd még: Szűcs György: *Haranghy Jenő*. Írisz, Debrecen, 1994. 38.

¹⁹² SZIRA Béla: Lampérth Géza: *A magyar katona ezer éven át*. Haranghy Jenő rajzaival. *Magyar Kultúra*, 1916. július–december. VIII. kötet. 81–82.

¹⁹³ SZÜCS György: *Haranghy Jenő*. I. m. 16., 48. Haranghy már a sorozása előtt is a hátország–háború kapcsolatot rajzolta (lásd hadikórház sebesültjei, utcákon masírozó katonák).

tosításra felszólító plakátja is megjelent.¹⁹⁴ Az *Életben* a mélypontot, a traumát szimbolizálta Németh István *Kiáltás a mélyből* című – nem datálható – költeménye is.¹⁹⁵ A fényképek, melyek az *Élet* felvételei voltak, ezúttal a menekülő lakosságot, valamint az Erdélyben állomásozó magyar bakákat ábrázolták.

Az *Életben* az 1916. szeptember 24-i vezércikk ugyanakkor már belső ellenségkeresést hirdetett meg. Eleinte a fővárosi lógósokat támadta – „ittthon csak a nyerészkedő maradt, a harácsoló meg a satnya hivatalnok, a köhögős proletár” –, majd konkrétan a budapesti kabarét és „zsidó” működtetőit, művészeit és közönségét vette célba, amiért e populáris műfajon keresztül kisajátítják a veszedelemre való figyelemfelkeltést, miközben a magyar családok némán küldik fiaikat a románok ellen:

Hát a mi bánatunk, sírásunk, panaszunk, vágyunk és óhajításunk kabaréműsor pellengérféjére került. Ide fuvarozza a zsidó szellem mind azt, ami nekünk égető seb, vagy őrlítően sötét gond. A kabaré kell, hogy ennek a publikumnak formába öntse Magyarország veszedelmét. [...] Ez a pesti harácsoló hazafiassága. Kabaréban jut kifejezésre. A kabaré beszél nekünk az ő nyelvükön mindarról, amit éreznek és gondolnak, a kabaréban gyullad meg a hazafiasságának gázlángja is, amelynek világossága eljut egészen a kettős könyvvitelig.¹⁹⁶

A radikális jobboldali *Új Nemzedék* is kritikusan szóvá tette „Budapestet, amely szívére kapta Erdélyt”, kiemelve, hogy „a konjunktúra fölfödözte a hasznosítható menekülteket”.¹⁹⁷ Oláh Gábor itt megjelent írása a fogalmi metaforákon keresztül összekapcsolta a román-, szláv- és zsidóellenességet: Erdély nem lehet a háború martaléka, mert az olyan, mintha „a szívünket” adnánk oda, amit „a szlávság vagy románság mocskos kezű és mocskos lelkű Shylockja kivág[ott]”

¹⁹⁴ Uo. 16., 42., 44., 48.

¹⁹⁵ NÉMETH István: *Kiáltás a mélyből*. *Élet*, 1916/38. szeptember 17. 267.

¹⁹⁶ rl. [ANDOR József?]: Erdély a kabaréban. *Élet*, 1916/39. szeptember 24. 290.

¹⁹⁷ LENDVAI István: Levél Erdélybe. *Új Nemzedék*, 1916/38. szeptember 17. 1.

egyszer belőlünk”.¹⁹⁸ *Szonettek* című versében pedig Erdély védelme kapcsán irgalmatlan erőszakra szólított fel.¹⁹⁹

Az Apolló Kabarében, amely 1915 végén nyitotta meg a kapuját a Blaha Lujza téren, Emőd Tamás, az egykor a nagyváradi holnaposokhoz tartozó költő Erdély lerohanásáért bosszút kiáltó háborús patrióta versét (amit Buday Dénes zenésített meg, és Németh Juliska adott elő 1916 szeptemberében) méltatói „imának” és „himnusznak” is nevezték.²⁰⁰ Néhány jellemző sor a megzenésített versből: „Torockó táján zeng a régi dal, Szélakna táján zug a régi szél, Nagyenyeden az utca kövezet Csontot dobál és Jankuról beszél. Tordán a góbé fejszét köszörül, Gyergyóban ágyút öntet Bem apó, És lent a székely hegytetők alatt, Román hullákra hullong már a hó!”²⁰¹ Az előadásról a *Színházi Élet* így áradozott: „estéről-estére a szívéhez nyúl mindenkinek, amikor fohásszá csendül ajkán a neve annak a legendás kis öregembernek, akit úgy hívtak: Bem apó. A bérces Erdély minden megpróbáltatása, szenvedése, véres lelkesültsége, mint valami dacos sóhajtás elevenedik meg a gyönyörű költemény megragadó előadásában.”²⁰² Tíz hónappal később az *Új Időkben* – és ez mutatja a főszerkesztő, Herczeg Ferenc és a katolikus lapok nagyon is különböző hozzáállását az Erdély-válsághoz –, Emőd háborús műveit általában is méltatva, külön ki is emelték azokat a verseit, amelyek „előkelő kabarészínpadokon kerültek méltó keretbe”.²⁰³

1916 őszén az Apolló repertoárján másik két Erdéllyel kapcsolatos műsorszám is feltűnt: az egyik Lakatos László biedermeier stílusú énekes játéka, a *Brassói emlék*, a másik a *Színházi Élet* szerint Szomory

¹⁹⁸ OLÁH Gábor: Erdély a magyar irodalomban. *Új Nemzedék*, 1916/39. szeptember 24. 10.

¹⁹⁹ OLÁH Gábor: *Szonettek*. *Új Nemzedék*, 1916/40. október 1. 13.

²⁰⁰ N. n.: Hejj Bem apó! *Színházi Élet*, 1916/32. szeptember 17–24. 14. Emőd háború alatti kabarétevékenységéről általában lásd: RÓZSAFALVI Zsuzsanna: Emőd Tamás háborús tematikájú művei a Modern Színpadon. In: Ifj. BERTÉNYI Iván és mások (szerk.): I. m. 377–398.

²⁰¹ N. n.: Hejj Bem apó! I. m. 14.

²⁰² Uo.

²⁰³ N. n.: Ferenc Jóska levelesládájából. Emőd Tamás, *Új Idők*, 1917/28. július 8. 40.

Dezső, „a legbujább nyelvezetű, forró fantáziájú novellista és színpadi író” maga komponálta *Erdély* című dala: „Nem is dal ez, hanem maga a zokogó fájdalom, zord idők méhében fogant szülöttje a szenvedő magyar szívnek. E komor költemény megírására a Németh Juliska egyénisége inspirálta, amely mintha e dalban most maga volna a magyar génusz, melynek sebzett homloka köré ismeretlen mélységű szenvedések fonták a mártíromság koszorúját.”²⁰⁴

A katolikus folyóiratban, a *Magyar Kultúrában* a román hadüzenetet szintén központi helyen, vezércikkben tárgyalta Bangha Béla páter, felelős szerkesztő, de a harctéri ellenséggel kapcsolatban az *Élet* szerzőinél visszafogottabb, leginkább a kormányközeli lapokra jellemző retorikát használt (például Románia „az ököljog és a haszonlelés alapján lép a háborúba”).²⁰⁵ Továbbá a román hadba lépést nem a feltételezett román nemzetkarakterből vezette le, mint a magyar sajtó nagy része, hanem a pénzsóvárságból és korrupcióból, amelyek szerint a háború kirobbanásának is a fő okai (ezzel egyúttal a nacionalizmusok szerepét is tagadta). A lapban mindezzel összefüggésben – és ez ebből a szempontból is kivételesnek számított a magyarországi sajtóban –, az erdélyi menekülthullámot „fejtelenségéért” is bírálták, amit szintén a pénzsóvárságra, korrupcióra vezettek vissza.²⁰⁶

Bangha a hadi helyzetben bekövetkezett fordulatért és általában is a háborúért, amelyet elítélt,²⁰⁷ a harctéri (külső) ellenség helyett a belső ellenség hibáztatásába fogott. Ez új minőséget jelentett a háború értelmezésében is. Bangha páter szerint a „kufárszellem” és a vele

²⁰⁴ N. n.: Az Apolló Kabarében. *Színházi Élet*, 1916/33. szeptember 24–október 1. 20., 21.

²⁰⁵ Szerk. [BANGHA Béla]: A román hadüzenethez. *Magyar Kultúra*, 1916. július–december. VIII. kötet. 193–195. Ritka kivételként Pilisi Lajos könyvét sem ismertették.

²⁰⁶ ERDÉLYI: Erdély katasztrófája. *Magyar Kultúra*, 1916. július–december. VIII. kötet. 381–383.

²⁰⁷ Ez a háború első időszakában tett kijelentésekhez képest újdonság volt, hiszen a magyar klérus is támogatta a háborút, és azt szükséges rossznak állította be a háború kezdetétől fogva. A háború itt már egyértelműen „világégésként” jelent meg, amelyet az ateizmus gyűjtött fel. (BANGHA Béla: Ki felelős a háborúért? Első közlemény. *Magyar Kultúra*, 1916. július–december. VIII. kötet. 391., 393.)

párban járó ateista erkölcstelenség (annak fő reprezentánsa, a szabadkőművesség) vitte bele a népeket a háborúba, és belső ellenségként a hátországokat – Románia és Magyarország esetében is – „hátra támadja” és „kizsákmányolja”.²⁰⁸ Írását áthatották „a »fordított« asszimilációval kapcsolatos félelmek”,²⁰⁹ ebből fakadóan úgy vélte, a régi keresztény morál helyébe lépő „új morál” nevében a román politikusok, újságírók saját hazájukat is elárulták. A kongregációs lap indulása óta a szabadkőművesség, a szabadgondolkodás és a polgári radikalizmus ellen bontott zászlót – „ezeknek az irányzatoknak a hátterében pedig többnyire a zsidóság feltételezett szellemi befolyását vélték megtalálni”²¹⁰ –, és ezt az ellenségességet, amint ebből a példából is jól látható, a háború csak elmélyítette. Bangha Béla szerint tehát nem Románia, hanem e „titkos hadviselés” az igazi ellenség.²¹¹

Bangha egy következő esszéjében a háborús felelősség kérdését is felvetette,²¹² és az eleinte írók, értelmiségiek által szóba hozott kérdést – miszerint: ki felelős a háborúért? – az elitek és az értelmiség felelősségének tisztázása felől, amit elsőként például a nyugatos írók vetettek fel,²¹³ az önfelmentő bűnbakkeresés felé billentette. Újfont tematizálta a fronton zajló háború és a határokon belüli „fosztogatási mánia” kettősségét, amely szerinte a háború előtti, csak felszínes kultúra vadságából, erkölcstelenségéből eredeztethető.²¹⁴ Általánosságban a kereszténységtől való elfordulást, konkrétan pedig „a kalmárháborúban” üzletileg érdekelt csoportokat, „egész Európa néhány ezer

²⁰⁸ Szerk. [BANGHA Béla]: *A román hadüzenethez*. I. m. 194–195. A tömeges vágóhídra küldésének képe tehát nem kizárólag a háború baloldali kritikájában kapott helyet.

²⁰⁹ KLESTENITZ Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932*. Complex Kiadó, Budapest, 2013. 110.

²¹⁰ Uo. 110.

²¹¹ Szerk. [BANGHA Béla]: *A román hadüzenethez*. I. m. 195.

²¹² BANGHA Béla: *Ki felelős a háborúért? Első közlemény*. I. m. 391–399.

²¹³ BALÁZS Eszter: *Szó és cselekvés kettőssége, értelmiségellenesség, értelmiségi felelősség Magyarországon az első világháború elején*. I. m. 3–54.

²¹⁴ BANGHA Béla: *Ki felelős a háborúért? Első közlemény*. I. m. 393.

kalmárját” tette felelőssé.²¹⁵ Ehhez Werner Sombart Magyarországon is erősen népszerűsített munkájának címét parafrázálta: „a kalmárok az indítók, a hősök pedig a küzdők és a szenvedők”.²¹⁶ Felelősnek ábrázolta az antantot, de általában a bankárokat, kereskedőket és a szabadkőműveseket is, tehát mindazon csoportokat, amelyekben véleménye szerint „a zsidóság vezető szerepet” tölt be.²¹⁷ Gondolataihoz bevallottan mesterére, az osztrák Joseph Eberlére hivatkozott.²¹⁸ Eberle néhány hónappal később, 1917 januárjában Budapesten személyesen is kifejtette, hogy a zsidóság által terjesztett „álkultúra” készítette elő a világháborút.²¹⁹ Innentől fogva a háborús felelősség kérdését tartósan összekapcsolták a bűnbakképzéssel a kongregációs sajtóban,²²⁰ és a „zsidókérdést” 1917 után tematizáló katolikus szerzőknek is ez lett a fő témája (lásd például Geöcze Sarolta vonatkozó művét).²²¹ A háborús felelősség firtatása jó példa arra, „amikor a büntetőjogi, politikai és morális felelősség nem esik egybe, [és] a jól kiválasztott bűnbak leegyszerűsíti a választadást”.²²²

A témában megjelentetett harmadik közleményét – a katolikus publicisztikára a kezdetektől jellemző felfogás jegyében²²³ – a vélten a pénzvilágnak kiszolgáltató sajtó felelősségének szentelte.²²⁴ Gondolatmenete a sajtó elzsidósodása tézisére épült.²²⁵ Bangha páter 1916-tól a „keresztényellenes zsidó sajtó” visszaszorításával kapcsola-

²¹⁵ BANGHA Béla: Ki felelős a háborúért? Második közlemény. *Magyar Kultúra*, 1916. július–december. VIII. kötet. 441–442.

²¹⁶ Uo. 442.

²¹⁷ Uo. 448.

²¹⁸ Uo. 443., 1. lábjegyzet, 444.

²¹⁹ KLESTENITZ Tibor: I. m. 131.

²²⁰ Lásd például: Kik szítják a háború tűzét? *A Sajtó*, (1) 1917/5. 1. Idézi KLESTENITZ Tibor: I. m. 131.

²²¹ BIHARI Péter: 1914. *A nagy háború száz éve*. I. m. 391.

²²² PÓK Attila: Bűnbakkeresés és antiszemitizmus az első világháború utáni Magyarországon. In: PÓK Attila: *A haladás bitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvések*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010. 161.

²²³ KLESTENITZ Tibor: I. m. 131.

²²⁴ BANGHA Béla: *Ki felelős a háborúért? Második közlemény*. I. m. 490–497.

²²⁵ Uo. 497.

tos eszméit országjáró körútjain is népszerűsítette.²²⁶ Cikkei és beszédei nyomán pedig Prohászka Ottokár püspök 1918. május 26-án az *Alkotmányban* nyílt támadást intézett a magyar zsidóság ellen a háborús erőfeszítésekből való kibújás vádjával, ami ellen a hazai zsidóság több vezetője, illetve Vázsonyi Vilmos igazságügy-miniszter is felléptek. Utóbbi arra figyelmeztetett: egy „pokoli terv” keretei között a zsidókat akarják megtenni „a háború bűnbakjainak”.²²⁷ Míg 1916-ig a fegyveres szolgálat alól való kibújás (lásd lógás) és a nyereszkesedés vádjának alkalmanként – de semmiképpen nem szisztematikusan – zsidók voltak a célpontjai, 1916-tól az ellenzéki és a katolikus sajtó egy jelentős része (idővel pedig a keresztényszocialista mozgalomé) még a háború idején – akkor, amikor a vereség gondolata fel sem merült – a harctéri ellenség helyébe a zsidó bűnbakot ültette, akinek a nyakába lehetett varrni nemcsak a háborús erőfeszítések alóli kibújást, hanem immár a háborús felelősséget is.

ÖSSZEGZÉS

Erdély fokozatos visszafoglalásával párhuzamosan csökkent a román támadás iránti érdeklődés – a tömegsajtóhoz hasonlóan – az értelmiség lapjaiban is. November végén Ferenc József halálhíre szinte minden más hírt elhomályosított, hogy aztán csak Bukarest december eleji elfoglalása váltson ki megint – rövid időre – a kérdésre irányuló figyelmet. A román támadás tehát intenzíven nagyjából két hónapig volt téma az értelmiség lapjaiban: a hivatalos, kormányközeli lapokban fordulatot hozott – radikalizálta – az ellenséggel szembeni gyűlölet diskurzusát, a *Nyugatban* a politikai cikkek közléséhez szükséges óvadék letételének indoklásához nyújtott apropót, és a modern irodalom legfontosabb orgánuma egy alkalommal még a tömegsajtóra jellemző gyűlölködő retorikának is teret adott. A *Huszádik Században* az addigi nemzetiségi politika csődjére mutattak rá, a *Hétben* a zsidó asszimiláció tesztjeként jelentkezett, míg a katolikus szellemi lapokban eszkalálta a bűnbakképzést és a belső ellenség keresését. Általá-

²²⁶ BIHARI Péter: *Lövészárkok a háttérországban*. I. m. 217.

²²⁷ PAKSY Zoltán: I. m. 289–290.

nos remobilizációról beszélhetünk tehát az értelmiség körében; ezt különösen azért érdemes hangsúlyozni, mert a levelezésekből, naplóból az derül ki, még azoknál is a hazafiság, igaz, mérsékelt megerősödésének lehetünk tanúi, akik elutasították a háborút (Ady Endre, Reményik Sándor), vagy azzal kapcsolatban elbizonytalanodtak (Balázs Béla). Ugyanakkor az antimilitarista és avantgárd költőknél a háború horrorjának ábrázolásához jelentett apropót – mindenféle patriotizmustól mentesen.

Ismeretlen katona sírja, 1915.
Fotó: Fortepan / Moravec János. 85675. sz. kép